

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΪΠΕΤΗΣ	Πρόεδρος
ΤΖΙΝΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ	Αντιπρόεδρος
ΣΠΥΡΟΣ ΖΗΝΙΑΤΗΣ	Γραμματέας
ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΧΡΙΑΑΣ	Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΣ	Έφορος Βιβλιοθήκης
ΣΠΥΡΟΣ ΒΕΡΒΙΤΣΙΩΤΗΣ	Έφορος Βιβλιοθήκης
ΣΠΥΡΟΣ ΓΕΡΑΚΑΡΗΣ	Έφορος Καταστήματος
ΜΕΛΙΝΑ ΓΡΑΜΜΕΝΟΥ	Έφορος Καταστήματος

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΙΕΡΗΣ	Πρόεδρος Εταιρίας Κερκυραϊκών Σπουδών
ΑΛΙΚΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ	Δ/τρια Αρχείων Ν. Κερκύρας
ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ	Δ/της περιοδικού ΠΟΡΦΥΡΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ	Σπύρος Ζηνιάτης
-------------------	-----------------

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	7
Ονούφριος Παυλογιάννης / Εύαγγελος Αλμπανίδης Πτυχές της αθλητικής ιστορίας της Κέρκυρας - Η συμβολή της στην ανάπτυξη του ελληνικού αθλητισμού	9
Μ. Πατηνιώτης Εκλεκτικές συγγένειες Ευγένιος Βούλγαρης και Θεόφιλος Κορδαλέας	27
Αύγουστος Σορδίνας Δύο επιστολές του Ναπολέοντα Βοναπάρτη σχετικές με τον Ιακωβίνο Ανδρέα Φ. Σορδίνα	79
Θεοδόσης Πυλαρινός Γεώργιος Μαρτινέλης (1836-1896) Ένας εκπρόσωπος του κερκυραϊκού ριζοσπαστισμού	87
Σπύρος Ζηνιάτης Μια απογραφή των υπαρχόντων του Δημοτικού Θεάτρου της Κέρκυρας το έτος 1931	103
Γιώργος Σ. Ζούμπος Ο συνθέτης Γεράσιμος Ρομποτής Η θητεία του στη «Φιλαρμονική Εταιρεία Μάντζαρως»	145
Γ. Μ. Βλάχος Τα ταχυδρομικά σκάφη της Επτανήσου Πολιτείας και ο εφοπλιστής Felice di Leo	155
Σπύρος Π. Γαούτσης Παρατηρήσεις και υπομνήματα του ελληνικού προσωπικού της Ταχυδρομικής Υπηρεσίας του Ιονικού Κράτους το 1858, για την αναδιοργάνωση των ταχυδρομικών υπηρεσιών	161
Γ. Αθανάσινας Επιχείρηση «ΑΧΕΡΩΝ» Άγγλοι αλεξιπτωτιστές στην Κέρκυρα το Σεπτέμβριο του 1943	173
Νικόλαος Σταυρίδης - Νικολαΐδης Εμφυτεύσεις ελαιοδέντρων στην Κέρκυρα κατά τη Βενετοκρατία [επέκταση ελαιώνων - επιπτώσεις στις έγγιες σχέσεις - παραγωγή, φορολογία, διακίνηση ελαιολάδου]	195
Αλίκη Δ. Νικηφόρου Ιππικοί αγώνες στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας	209
Σπύρος Ζηνιάτης Χρονολόγιο	219

και διεύθυνε ο κερκυραίος μάεστρος, αρχιμουσικός της Φρουράς Αθηνών, Ιωσήφ Καίσαρης⁵⁷.

Η πραγμάτευση των προηγουμένων γυμναστικών και αθλητικών μαρτυριών αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης της αθλητικής ιστορίας της Κέρκυρας. Παράλληλα, όμως, παρέχει μια επιπλέον διάσταση στο θέμα της συμβολής της Κέρκυρας στην κοινωνική και πολιτική διαμόρφωση της Ελλάδας και αναδεικνύει τον αθλητισμό ως σημαντική μορφή του κοινωνικού γίγνεσθαι.

*Ο Ονούφριος Παυλογιάννης είναι Διδάκτωρ Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου

**Ο Ευάγγελος Αλμπανίδης είναι Επίκουρος Καθηγητής Τ.Ε.Φ.Α.Α. του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Μ. Πατηνιώτης

Εκλεκτικές συγγένειες Ευγένιος Βούλγαρης και Θεόφιλος Κορυδαλέας*

Στη μνήμη του Άλκη Αγγέλου

Το θέμα της παρούσας εργασίας αφορά έναν κλάδο της ιστορίας, με τον οποίο οι αναγνώστες αυτού του περιοδικού είναι, πιθανότατα, ελάχιστα εξοικειωμένοι: Την ιστορία της επιστήμης. Η ιστορία της επιστήμης είναι μια από τις πολλές ιστορίες που μορφοποιήθηκαν και αποτέλεσαν ξεχωριστό ερευνητικό και ακαδημαϊκό πεδίο τα τελευταία εκατό χρόνια. Αντικείμενό της είναι η επιστήμη ως κοινωνικό και πολιτισμικό μόρφωμα, ως αποτέλεσμα και αιτία ποικίλων κοινωνικών διεργασιών, ως φορέας αντικειμενικής γνώσης, αλλά και ως φορέας ιδεολογικών και πολιτικών επιδιώξεων. Η ιστορία της επιστήμης είναι πάνω απ' όλα ιστορία. Όπως συμβαίνει με όλες τις ιστορίες, όμως, μιλά για τον κόσμο μας και για τις ζωές μας ορμώμενη από ένα αφετηριακό

* Μια πρώτη μορφή αυτής της εργασίας παρουσιάστηκε, το 1999, στο περιοδικό Νεύσις, ως «πρόδρομη ανακοίνωση» (Μ. Πατηνιώτης, «Όταν ο Ευγένιος Βούλγαρης προλογίζει τον Θεόφιλο Κορυδαλέα», Νεύσις 8 (1999), 171-174). Μου δόθηκε η ευκαιρία να εργαστώ εκ νέου στο ίδιο θέμα, ετομιάζοντας την ανακοίνωσή μου για την Γ' Επιστημονική Συνάντηση του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών του Φιλολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας, Θεσσαλονίκη 3-6 Οκτωβρίου 2002). Η εργασία που παρουσιάζεται εδώ αποτελεί μια επεξεργασμένη εκδοχή του θέματος και στηρίζεται στα νέα στοιχεία που κατόρθωσα, εν τω μεταξύ, να συγκεντρώσω. Η συγγραφή της θα ήταν αδύνατη δίχως την αρχική ενθάρρυνση του Άλκη Αγγέλου, ο οποίος με στήριξε και με καθοδήγησε πρόθυμα από την πρώτη μας συνάντηση. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Κώστα Γαβρόγλου, τον Δημήτρη Διαλέτη, τον Αντώνη Λιάκο, τον Γιάννη Χριστιανίδη και τη Βαρβάρα Σπυροπούλου, οι οποίοι με διάφορους τρόπους μου πρόσφεραν την πολύτιμη βοήθειά τους.

σημείο, το οποίο βρίσκεται στο παρόν και αξιολογείται ως σημαντικό μόνο από το βλέμμα των συγχρόνων μας.

Η επιστήμη, ωστόσο, δεν ήταν πάντοτε επιστήμη. Στην πραγματικότητα, μια από τις δυσκολότερες υποχρεώσεις του ιστορικού της επιστήμης είναι να ορίσει το αντικείμενό του αναδρομικά. Δεν είναι λίγοι οι ιστορικοί της επιστήμης που θεωρούν κτήμα κι έμβλημά τους τον αποκρυφιστή, αστρονόμο, αλχημιστή, θεολόγο και διευθυντή νομισματοκοπείου Ισαάκ Νεύτωνα (1642–1727), επειδή οι μεταφυσικές, κατά βάση, αναζητήσεις του τον οδήγησαν στη συγγραφή έργων που θεμελίωσαν τη νεότερη φυσική. Το βέβαιο, ωστόσο, είναι ότι αν κανείς μελετήσει τον Νεύτωνα αποκλειστικά ως «επιστήμονα» χάνει αυτομάτως από το οπτικό του πεδίο όλη την ιστορικότητα του επιστημονικού του εγχειρήματος. Πώς αποφεύγουμε τον αναχρονισμό; Πώς μιλάμε για επιστήμη σε μια εποχή που δεν υπήρχε επιστήμη; Και πώς μιλάμε για επιστήμη σε μια κοινωνία που δεν είχε επιστήμη, ενώ άλλες κοινωνίες της ίδιας περιόδου είχαν; Προκειμένου να προσδώσει στο ερευνητικό της πεδίο την απαραίτητη «ευρυχωρία», η ιστορία της επιστήμης είναι υποχρεωμένη να συμπορευτεί με άλλους κλάδους της ιστορίας των ιδεών, καθώς και με άλλα γνωστικά πεδία, όπως η φιλολογία, η ανθρωπολογία, η γλωσσολογία και η κοινωνιολογία. Κατά μία έννοια, η συνάντηση του γράφοντος με τον Άλκη Αγγέλου είχε αυτόν ακριβώς το χαρακτήρα της διεπιστημονικής συνεργασίας κι αφορμή ήταν μια άλλη παράδοση συνάντηση, η οποία αποτελεί και το αντικείμενο αυτής της μελέτης.

Μια άτοπη συνάντηση

Πολύ συχνά, η ιστοριογραφία της νεότερης ελληνικής επιστήμης εξαντλείται στη σύγκριση της ελληνικής παιδείας του 17ου και του 18ου αιώνα με τις διεργασίες που λαμβάνουν χώρα, την ίδια περίοδο, στο δυτικό φιλοσοφικό στοχασμό. Το αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης είναι η ανάδυση μιας σειράς τετραμμένων ερωτημάτων που επιχειρούν να διερευνήσουν «ποιος κατάλαβε τι;» και «ποιος παρανόησε τι και γιατί;» πώς «οι δυνάμεις της συντήρησης» έθεσαν εμπόδια στην έλευση των επιστημών στον ελληνικό χώρο και πώς ορισμένοι «προοδευτικοί» λόγιοι πάλεψαν ενάντια σ' αυτές για να φωτίσουν το γένος με τις επιτεύξεις του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Δυστυχώς, από αυτή την

αντίληψη δεν εξαιρούνται και πολλοί σημαντικοί στοχαστές με ιδιαίτερα αξιόλογη συμβολή σε άλλους τομείς της ιστορίας των ιδεών.¹ Οι πρόσφατες εξελίξεις στην ιστορία της επιστήμης, ωστόσο, κατέστησαν σαφές ότι είναι δυνατή η χάραξη πολύ πιο γόνιμων διαδρομών που δεν θα εξαντλούνται σε αδιέξοδες συγκρίσεις με ιδεατά πρότυπα.² Ένα σημαντικό ζητούμενο στο πλαίσιο της νέας ιστοριογραφίας της επιστήμης είναι η μελέτη των τοπικών χαρακτηριστικών του επιστημονικού λόγου —σε αντιδιαστολή προς τα θεωρούμενα καθολικά— και των διαδικασιών διαμόρφωσής τους. Αυτή η ερευνητική κατεύθυνση μπορεί να οδηγήσει σε μια σημαντική αναβάθμιση του αντικειμένου της ιστορίας της νεότερης ελληνικής επιστήμης. Στη θέση του στερεότυπου σχήματος που κυριαρχεί σε μεγάλο μέρος της τρέχουσας ιστοριογραφίας μπορεί να διατυπωθεί μια νέα σειρά ερωτημάτων που θα αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο οι ελληνόφωνοι λόγιοι του 17ου και του 18ου αιώνα παρεμβαίνουν στα ανοιχτά ζητήματα της ευρωπαϊκής επιστήμης και φιλοσοφίας προτείνοντας τις δικές τους λύσεις και διαμορφώνοντας έναν ιδιότυπο φιλοσοφικό λόγο, στο πλαίσιο του οποίου τα ποικίλα ρεύματα της ευρωπαϊκής σκέψης συντίθενται με τις τοπικές φιλοσοφικές και θρησκευτικές παραδόσεις.

Το θέμα της παρούσας εργασίας είναι προϊόν μιας ευρύτερης έρευνας που είχε ως αντικείμενο τη μελέτη του επιστημονικού και φιλοσοφικού έργου του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-1806). Το ερώτημα που βρισκόταν

¹ Το πρότυπο αυτής της προσέγγισης πηγάζει από το έργο του Κ.Θ. Δημαρά, ο οποίος και κατοχύρωσε τη νομιμότητά της με την εισαγωγή του όρου «Νεοελληνικός Διαφωτισμός». Η σύγκριση στην οποία αναπόφευκτα παραπέμπει ο συγκεκριμένος όρος, ωστόσο, δεν έχει την ίδια μεθοδολογική βαρύτητα σε όλους τους τομείς. Στον τομέα της ιστορίας της λογοτεχνίας, που αποτελούσε και το κατ' εξοχήν ερευνητικό πεδίο του Δημαρά, η σύγκριση δεν οδηγεί αναγκαστικά σε αξιολόγηση. Στην περίπτωση της ιστορίας της επιστήμης και της φιλοσοφίας, όμως, όπου το ζητούμενο για πολλούς είναι η ανήνευση της διαδρομής του ανθρώπινου νου προς την αλήθεια, η σύγκριση αναδεικνύει τις αποκλίσεις από την ορθοφροσύνη και, ως εκ τούτου, λειτουργεί αξιολογικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αντίληψης αποτελεί ο Παναγιώτης Κονδύλης, ο οποίος την εκφράζει με ιδιαίτερα ακραίο τρόπο στη συλλογή άρθρων του που έχει θέμα τη φιλοσοφική παραγωγή του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Πρβλ. Κονδύλης, Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες, Αθήνα 1988, σ. 10.

² Βλ., ενδεικτικά: F.J. Rager, S.P. Rager and S. Livesey (επιμέλεια), Tradition, Transmission, Transformation. Proceedings of two conferences on pre-modern science held at the university of Oklahoma, Λέιντεν-Νέα Υόρκη-Κολωνία 199 Μ. Herd και Α. Jamison (επιμέλεια), The intellectual appropriation of technology: Discourses on modernity, 1900-1939, Κέμπριτζ Μασσαχουσέτης 1998 Κ. Gavroglu (επιμέλεια), The Sciences in the European Periphery During the Enlightenment, αφιέρωμα στο περ. Archimedes 2 (1999) Μ. Abattouy, J. Renn, και P. Weinig, «Transmission as Transformation: The translation movements in the Medieval East and West in a comparative perspective», Science in Context 14 (2001), 1-12.

στην αφετηρία αυτής της έρευνας είναι το ακόλουθο: Πώς εντάσσει το λόγο περί επιστήμης στο γενικότερο διανοητικό και πολιτικό του εγχείρημα ο Βούλγαρης και —το σημαντικότερο— πώς αυτή η συσχέτιση επηρεάζει πρωτογενώς τις αντιλήψεις του για τη φύση και τον κόσμο; Είναι αδύνατο να κατανοήσει κανείς τη συμβολή του Βούλγαρη στη φιλοσοφία και τις επιστήμες αν δεν λάβει υπόψη του το συγκεκριμένο πνευματικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ξεδιπλώνονται οι αναζητήσεις του. Η έρευνα οδηγεί αναπόφευκτα στον Θεόφιλο Κορυδαλέα (1570-1646), τον «προοδευτικό» του 17ου και «συντηρητικό» του 18ου αιώνα λόγιο, ο οποίος υπήρξε ο πρώτος και εμβριθέστερος εισηγητής του νεοαριστοτελισμού στον ελληνικό πνευματικό χώρο. Τα σχόλια του στην Είσοδο Φυσικής Ακροάσεως και στο Περί γενέσεως και φθοράς του Αριστοτέλη συνέβαλαν αποφασιστικά στην αναβίωση της νεοελληνικής φιλοσοφίας και έφεραν για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια στο προσκήνιο το φυσικό στοχασμό.³ Δεδομένου ότι ο Βούλγαρης θεωρείται ο βασικότερος εκφραστής της ρήξης με την εδραιωμένη κορυδαλική παράδοση στη φιλοσοφία και τις επιστήμες, η προσεκτική μελέτη των συγγραμμάτων του Κορυδαλέα αποτελεί απαραίτητο όρο προκειμένου να διαπιστωθεί πώς στοιχειοθετείται η σύγκρουση μεταξύ των δύο φιλοσόφων στο πεδίο της φυσικής φιλοσοφίας.

Τα σχόλια του Κορυδαλέα στα έργα φυσικής του Αριστοτέλη κυκλοφόρησαν σε χειρόγραφη μορφή γύρω στα 1620 και έκτοτε γνώρισαν τεράστια διάδοση στις ελληνόφωνες περιοχές των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας και των νησιών. Είναι βέβαιο ότι αντίγραφα των κορυδαλικών συγγραμμάτων διαβάστηκαν από πλήθος μαθητών και λογίων του 17ου αιώνα και συνέχισαν να διαβάζονται μέχρι το τελευταίο τέταρτο του επόμενου αιώνα. Τότε ακριβώς, όμως, σε μια εποχή που η «νεωτερική φιλοσοφία» εισβάλλει επιθετικά στο νεοελληνικό στοχασμό και που γι' αυτό θα περίμενε κανείς μια οπισθοχώρηση της κορυδαλικής παράδοσης, τα έργα φυσικής φιλοσοφίας του Κορυδαλέα εμφανίζονται πανηγυρικά σε έντυπη μορφή. Το πρώτο από τα δύο βιβλία που κυκλοφόρησαν τη διετία 1779-80 είναι η Είσοδος Φυσικής Ακροάσεως κατ' Αριστοτέλην που εκδίδεται με πρωτοβουλία του

³ Βιογραφικές και εργογραφικές πληροφορίες για τον Κορυδαλέα στην εξαντλητική μελέτη του Cl. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Thiophile Corydalie (1570-1646)*, δεύτερη έκδοση (αναθεωρημένη), Θεσσαλονίκη 1967 (πρώτη έκδοση, 1948).

Αρχιεπισκόπου Νέας Ιουστινιανής και πάσης Κύπρου, Χρύσανθου, καθώς και του Μητροπολίτη Πάφου, Πανάρετου. Επιμελητής της έκδοσης ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός ο Κουριοκουρίνης († περ. 1803), στον οποίο αποδίδεται⁴ και το προόμιο του έργου, υπό τον τίτλο «Προθεωρία ἐκ παλαιῶν και νεωτέρων ερανοσθεΐσα».⁵

Η «Προθεωρία» είναι ένα εμφανώς ιδιόμορφο κείμενο. Ήδη σε μια ανακοίνωσή του, το 1995, ο Νίκος Ψημμένος⁶ παρουσιάζει —με μια δόση αμηχανίας, είναι αλήθεια— το περιεχόμενο αυτού του σύντομου κειμένου και επισημαίνει την «άκρα συντομία» με την οποία ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός αναπτύσσει τις απόψεις του για μια σειρά φιλοσοφικών ζητημάτων καθώς και την έλλειψη ικανοποιητικής αξιολόγησης της συμβολής του Αριστοτέλη στη θεμελίωση της φυσικής φιλοσοφίας, τέτοιας που να δικαιολογεί και την απόφαση για έντυπη έκδοση των σχολίων του Κορυδαλέα στα αντίστοιχα έργα της αριστοτελικής γραμματείας. Πηγή της αμηχανίας που προκαλεί το εν λόγω κείμενο στον προσεκτικό αναγνώστη είναι το έκδηλο «νεωτερικό» περιεχόμενό του, οι αναφορές στον Descartes (1596-1650), τον Gassendi (1592-1655), τον Malebranche (1638-1715), τον Leibniz (1646-1716), τον Wolff (1679-1754) και, κυρίως, η αποθέωση του Νεύτωνα. Πώς είναι δυνατό να παρουσιάζεται και εν πολλοίς να υιοθετείται η νεότερη φυσική φιλοσοφία σε ένα κείμενο που προλογίζει την Είσοδο Φυσικής Ακροάσεως κατ' Αριστοτέλην του Κορυδαλέα;

Σε αδρές γραμμές η δομή του κειμένου είναι η ακόλουθη: Αρχίζει με το σχολιασμό της καταστατικής αδυναμίας των φιλοσόφων να γνωρίσουν στην εντέλεια τα μυστικά του φυσικού κόσμου, ενώ ταυτόχρονα επαινεί την επιμονή που συχνά τους οδηγεί στην αποκάλυψη αληθειών που μέχρι τότε έμεναν κρυμμένες. Στη συνέχεια, το κείμενο οργανώνεται σε τέσσερις ενότητες. Η πρώτη πραγματεύεται τα γνωσιολογικά προβλήματα που σχετίζονται με τη «φυσιολογία» ή φυσι-

⁴ Βλ., ενδεικτικά, Γ. Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1991, 212, 216, 220, 223 και Ν. Ψημμένος, «Η "εκ παλαιών και νεωτέρων ερανοσθεΐσα" προθεωρία της "Εισόδου Φυσικής ακροάσεως" του Θεοφίλου Κορυδαλέως» στο συλλογικό τόμο *Οι επιστήμες στον Ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1997, σ. 143-147.

⁵ Η Είσοδος Φυσικής Ακροάσεως εμφανίζεται ως «τόμος πρώτος». Ο «δεύτερος τόμος» είναι τα σχόλια του Κορυδαλέα στο Περί γενέσεως και φθοράς του Αριστοτέλη, που τυπώνεται στη Βενετία το 1780. Οι συντελεστές της έκδοσης (χορηγοί και επιμελητές) παραμένουν οι ίδιοι.

⁶ Η ανακοίνωση έγινε στο πλαίσιο του συνεδρίου Το αίτημα της διεπιστημονικής έρευνας. Οι επιστήμες στον ελληνικό χώρο που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Ιούλιο του 1995. Τα πρακτικά του συνεδρίου περιέχονται στον τόμο: *Οι επιστήμες στον ελληνικό χώρο*, ό.π.

κή. Απορρίπτει τις μεταφυσικές ερμηνείες των φυσικών φαινομένων, προκρίνει την έρευνα διά του «λόγου και της πείρας», προτείνει την «συμπερίληψιν» των γεωμετρικών μαθημάτων σε αυτή την έρευνα, και επισημαίνει ότι η βεβαιότητα που ποριζόμεθα δεν μπορεί παρά να είναι φυσική και λογική, με άλλα λόγια η βεβαιότητα που προκύπτει από τις αισθήσεις κι από τη γνώση των φυσικών νόμων. Η ενότητα κλείνει με την παράθεση των τριών κανόνων του φιλοσοφείν του Νεύτωνα, ως απαραίτητων εργαλείων για οποιονδήποτε σκοπεύει να προβεί στη μελέτη του φυσικού κόσμου.⁷ Η δεύτερη ενότητα αναφέρεται στη συζήτηση περί της υπάρξεως των σωμάτων, τα οποία αποτελούν και το αντικείμενο κάθε φυσικής έρευνας. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο συγγραφέας του κειμένου, με πολύ συνοπτική επιχειρηματολογία, είναι ότι η λογική αποτίμηση των αισθητηριακών ερεθισμάτων αρκεί για να βεβαιώσει την αδιαμφισβήτητη ύπαρξη των σωμάτων. Η τρίτη ενότητα, αρκετά πιο εκτεταμένη, αναφέρεται στη συζήτηση περί της φύσεως των σωμάτων. Περιγράφονται εν συντομία οι απόψεις του Descartes, του Gassendi, του Leibniz, και του Wolff. Η άποψη που προκρίνεται, ωστόσο, είναι ότι αδυνατούμε να γνωρίσουμε τη φύση του σώματος εκ των προτέρων, στο βαθμό που γνωρίζουμε μόνο μερικές και όχι όλες τις πρωτογενείς του ιδιότητες· αντίθετα, λοιπόν, από τα

7 Οι τρεις κανόνες του φιλοσοφείν εισάγουν το τρίτο βιβλίο του έργου *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* του Νεύτωνα (πρώτη έκδοση Λονδίνο 1687). Ο αναγνώστης μπορεί να βρει μια πιστή ελληνική απόδοση των κανόνων στο σημείο 7 του παραρτήματος της παρούσας εργασίας. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθούν δύο σημεία που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορική έρευνα: Α. Στην πρώτη έκδοση των *Principia*, οι τρεις κανόνες του φιλοσοφείν αποτελούσαν τρεις από τις εννέα «υποθέσεις» με τις οποίες άρχιζε το τρίτο βιβλίο. Στις επόμενες εκδόσεις, οι τρεις αυτές «υποθέσεις», αισθητά διαφοροποιημένες στο περιεχόμενό τους, πήραν τη μορφή φιλοσοφικών κανόνων και στην έκδοση του 1726 εμπλουτίστηκαν με ένα τέταρτο κανόνα θεωρούμενο συχνά και ως κανόνα της επαγωγής. Ο τέταρτος αυτός κανόνας απουσιάζει από την «Προθεωρία», όπως και από τα περισσότερα έργα φυσικής φιλοσοφίας που κυκλοφόρησαν στον ευρωπαϊκό χώρο το πρώτο μισό του 18ου αιώνα. (Βλ., σχετικά, I.B. Cohen, & A. Whitman, Isaac Newton, *The Principia. Mathematical Principles of Natural Philosophy*. A new translation, Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 1999, σ. 200 και C. Truesdell, «A Program toward Rediscovering the Rational Mechanics of the Age of Reason», *Archives for the History of Exact Ideas*, 1 (1960), 13.) Β. Για τον Νεύτωνα, οι κανόνες του φιλοσοφείν χρησιμοποιούν ως μεθοδολογική γέφυρα για τη μετάβαση από τις καθαρά μαθηματικές επεξεργασίες των δύο πρώτων βιβλίων στο τρίτο βιβλίο, που είναι αφιερωμένο στην αστρονομία. Αντίθετα, για πολλούς φυσικούς φιλοσόφους του 18ου αιώνα, οι κανόνες αυτοί (η μεταγραφή των οποίων στηρίζεται, πιθανότατα, στην έκδοση του 1713, γι' αυτό και είναι τρεις) αποτελούν γενική μεθοδολογική υπόθεση για την άσκηση κάθε μορφής φυσικής φιλοσοφίας. Αυτός είναι και ο λόγος που παρατίθενται στην εισαγωγή των αντίστοιχων έργων, όπως ακριβώς συμβαίνει (με όλα τα παράδοξα που αυτό συνεπάγεται) και στην περίπτωση της Εισόδου Φυσικής Ακροάσεως του Κορυδαλέα.

γεωμετρικά σχήματα των οποίων γνωρίζουμε τη φύση επειδή μας είναι γνωστές εκ των προτέρων όλες οι ιδιότητές τους, η φύση των σωμάτων μόνο εκ των υστέρων είναι «ληπτέα» και ποτέ δεν μπορεί να γίνει γνωστή στο σύνολό της. Η τελευταία ενότητα, που είναι και η πιο εκτεταμένη, περιλαμβάνει περιληπτικά τις απόψεις διαφόρων παλαιών και νεότερων φιλοσόφων περί της αρχής των σωμάτων. Απ' όλους, ωστόσο, «έγγυτερον προσβέβηκεν τῇ ἀληθείᾳ ὁ σοφώτατος Νεύθων», σύμφωνα με την άποψη του οποίου τα σώματα αποτελούνται από «σωμάτιά τινα ... λεπτά μὲν, ἐκτεταμένα δὲ, διαφέροντα τὴν ἔκτασιν, καὶ τὸ σχῆμα πολυποικίλα, φύσεως οὐ τῆς αὐτῆς, ὠρισμένον ἀριθμὸν ἔχοντα, ὅσα δέον ὑπὲρ τῆς τοῦ παντὸς συναρμογῆς καὶ συστάσεως». Τα σώματα αυτά είναι στερεά, δίχως πόρους και δεν επιδέχονται φυσική διαίρεση. Ο κόσμος και τα φυσικά σώματα προκύπτουν από τους ποικίλους συνδυασμούς αυτών των σωματίων.

Είναι εμφανές ότι το κείμενο ανήκει στο χώρο της νεωτερικής φιλοσοφίας. Στο κρίσιμο σημείο, όμως, κάνει την εμφάνισή της μια δήλωση που περιπλέκει τα πράγματα. Στην τελευταία παράγραφο της «Προθεωρίας», ο συγγραφέας συνοψίζει τα περί του «υποκειμένου» της φυσικής «Αὕτη ὑποκείμενον ἔχει τὴν Φύσιν, τὰ ἐν τῷ παντὶ πολυπραγμονοῦσα, τὰ τε σώματα καὶ τὰ προσόντα αὐτῶν ἑξετάζουσα, τὰς ιδιότητας, τὰς ἐνεργείας, τὰς δυνάμεις, τὰς ἀρχὰς, τὰς αἰτίας, τὰ ἀποτελέσματα, οὐ μόνον διὰ λόγου, ἀλλὰ καὶ διὰ πείρας ἀποδεικνύουσα.»⁸ Και συνεχίζει: «Ἐτέρῳ τῷ τρόπῳ ὁ Ἀριστοτέλης ὄφθη ἐπιχειρήσας ἐν ταῖς φυσιολόγοις αὐτοῦ ἐρεῦναις τε καὶ ἑξετάσεσιν...». Με άλλο τρόπο, δηλαδή, φαίνεται ότι πραγματοποίησε ο Αριστοτέλης τις φυσιολογικές του έρευνες. Το απόσπασμα δεν μας λέει τίποτα περισσότερο από το αναμενόμενο: Η αριστοτελική φυσιολογία δεν έχει τίποτα κοινό με τη μέθοδο της νεότερης επιστήμης. Οι προτάσεις που ακολουθούν, όμως, αναιρούν αυτό το συμπέρασμα: «Τὰ μὲν κατ' ἐπιστήμην ἀνιχνεύσας [στα έργα του Εἰσοδος Φυσικῆς ἀκροάσεως, Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς, Περὶ ψυχῆς κ.λπ.], τὰ δὲ κατὰ πείραν [στα έργα Περὶ ζῶων Ἱστορία, Περὶ ζῶων μοριῶν, Περὶ ζῶων γενέσεως, Περὶ φυτῶν, κ.λπ.].» Ούτε το πνεῦμα ούτε το γράμμα του κειμένου δικαιολογούν τη χρήση της λέξης «έτέρω». Θα μπορούσαμε, αντίθετα, να υποθέσουμε ότι η ορθή διατύπωση βρίσκεται πλησιέστερα στην ακόλουθη πρόταση: «Ἐκατέρῳ τῷ εἶδει ἐπιχειρήσας ὄφθη

8 «Προθεωρία», σ. ζ'. Η έμφαση σε αυτό και τα επόμενα αποσπάσματα είναι δική μου.

Ἀριστοτέλης, τὰ μὲν καθ' ἱστορίαν διελθὼν [στα ἔργα του Περὶ ζῶων Ἱστορίαι, Περὶ ζῶων μορίων, Περὶ ζῶων γενέσεως, Περὶ φυτῶν, κ.λπ.], τὰ δὲ κατ' ἐπιστήμην αἰτιολογικῶς φυσιολογήσας [στα ἔργα Εἴσοδος Φυσικῆς ἀκροάσεως, Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς, Περὶ ψυχῆς κ.λπ.]»: Και με τους δύο τρόπους, δηλαδή, φαίνεται ότι πραγματοποίησε τις έρευνές του ο Αριστοτέλης, καθ' ἱστορίαν και κατ' ἐπιστήμην. Η εκδοχή αυτή —μολονότι αντιφάσκει καταφανώς με το πνεύμα της νεωτερικότητας που θεμελιώνεται στην ολοκληρωτική απόρριψη της αριστοτελικής μεθόδου— ταιριάζει πολύ περισσότερο με τα συμφραζόμενα. Διότι το κείμενο της «Προθεωρίας» συνεχίζει με τις ακόλουθες σκέψεις: Απ' όλους τους σύγχρονους μελετητές του Αριστοτέλη, ο επιφανέστερος και εμβριθέστερος είναι ο Κορυδαλέας. Γ' αυτό αποφασίσαμε να προχωρήσουμε στην έντυπη έκδοση των χειρογράφων του, έτσι ώστε ο αναγνώστης που γνωρίζει μόνο την ελληνική και αδυνατεί να έρθει σε επαφή με διεξοδικότερα πλην ξενόγλωσσα συγγράμματα φυσικής φιλοσοφίας να αποκτήσει τις απαραίτητες γνώσεις από τα έργα του Κορυδαλέα. Με άλλα λόγια, η αναγκαιότητα έκδοσης των συγγραμμάτων του Κορυδαλέα προκύπτει από την επικαιρότητα της αριστοτελικής διδασκαλίας, η οποία μολονότι δεν είναι ό,τι πιο σύγχρονο θα μπορούσε να μελετήσει κανείς, βρίσκεται στα θεμέλια της νεότερης επιστημονικής μεθόδου και μπορεί να καλύψει με επάρκεια τις ανάγκες του ανθρώπου που αδυνατεί να συμβουλευτεί την ξενόγλωσσα βιβλιογραφία της εποχής.

Το ενδιαφέρον είναι ότι η επίμαχη διατύπωση —αυτή που αποκαθιστά την ενδεχόμενη τυπογραφική αβλεψία του κειμένου της «Προθεωρίας»— προέρχεται αυτούσια από το κείμενο ενός λογίου που πολύ δύσκολα θα φανταζόμασταν: Του ίδιου του Ευγένιου Βούλγαρη, του ανθρώπου που, σύμφωνα με την τρέχουσα ιστοριογραφία, ηγήθηκε της επίθεσης στον κορυδαλικό νεοαριστοτελισμό και άνοιξε το δρόμο για την εισαγωγή της «νεωτερικής φιλοσοφίας» στον ελληνικό πνευματικό χώρο. Εκείνο που προξενεί ζωηρή εντύπωση, ωστόσο, δεν είναι μόνο ότι η πιθανή αποκατάσταση του τυπογραφικού σφάλματος που «σάξει» τον Αριστοτέλη μοιάζει να προέρχεται από το Βούλγαρη είναι ότι ολόκληρο το κείμενο της προθεωρίας της Φυσικής Ἀκροάσεως του Κορυδαλέα προέρχεται από την εισαγωγή και τα τρία πρώτα κεφάλαια του έργου του Βούλγαρη Τὰ Ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις, που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1805!

Η ομοιότητα μεταξύ των δύο κειμένων δεν είναι μόνο νοηματική ούτε

μόνο δομική. Είναι και λεκτική, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, που δίχως καμία επιφύλαξη μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το ένα κείμενο αποτελεί αντιγραφή του άλλου. Τούτο δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι ταυτίζονται κίβλας, μια που στην περίπτωση της «Προθεωρίας» έχουμε ένα «τηλεγραφικό», πλην εμβριθές κείμενο 8 σελίδων, ενώ στην περίπτωση του Βούλγαρη έχουμε ένα εκτενές φιλοσοφικό δοκίμιο περί των αρχών της φυσικής φιλοσοφίας που καταλαμβάνει 39 σελίδες. Το απόσπασμα που αναφέρθηκε παραπάνω εισάγει την ενότητα «Τις ἐν τῇ Φυσικῇ ὁ τρόπος τῆς θεωρίας, καὶ διαλήψεως». Αναφέρεται στο μεθοδολογικό χωρισμό της «φυσιολογίας» σε «ιστορική» και «αιτιολογική» και δηλώνει ότι ο Αριστοτέλης μετείχε, με το έργο του, και των δύο κλάδων, οι οποίοι αποτέλεσαν πρόδρομο του νεωτερικού διπλόου της διά του λόγου και της πείρας μελέτης της φύσης. Οι ομοιότητες μεταξύ των δύο κειμένων δεν σταματούν, βεβαίως, εδώ. Οι σελίδες 4-7 στις οποίες εκτείνεται η ενότητα ««Τις ἐν τῇ Φυσικῇ ὁ τρόπος τῆς θεωρίας, καὶ διαλήψεως» των Ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις είναι σχεδόν ταυτόσημες με τις σελίδες γ' και δ' της «Προθεωρίας» που αναφέρονται στις γνωσιολογικές αρχές της φυσικής φιλοσοφίας οι σελίδες 7-9 των Ἀρεσκόντων, οι οποίες αντιστοιχούν στο κεφάλαιο «Περὶ ὑπάρξεως Σωμάτων», παρουσιάζονται, με συνεπτυγμένη μορφή, σε κάποιες παραγράφους της σελίδας ε' της «Προθεωρίας»· οι σελίδες 9-15, που αντιστοιχούν στο κεφάλαιο «Περὶ Φύσεως τῆς τοῦ Σώματος» των Ἀρεσκόντων εκτίθενται, συνεπτυγμένα και πάλι, στις σελίδες ε' και στ' της «Προθεωρίας»· τέλος, το αρκετά εκτεταμένο κεφάλαιο «Περὶ ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ Σώματος», που καταλαμβάνει τις σελίδες 15-43 των Ἀρεσκόντων συμπυκνώνεται στις σελίδες στ' και ζ' της «Προθεωρίας». Πρέπει να τονιστεί ότι, μολονότι το κείμενο του Βούλγαρη είναι πολύ πιο εκτεταμένο, δεν υπάρχει σχεδόν ούτε μία πρόταση της «Προθεωρίας» που να μην περιλαμβάνεται με τις ίδιες ή παρόμοιες λέξεις και με την ίδια διάταξη στο κείμενο αυτό. Μοναδική, ίσως εξαίρεση αποτελούν οι τελευταίες προτάσεις του κειμένου της «Προθεωρίας», που αναφέρονται στη συμβολή του Κορυδαλέα στην παιδεία του γένους και στη σκοπιμότητα της έκδοσης των σχολίων του στα οκτώ βιβλία της Φυσικής Ἀκροάσεως.

Η εντύπωση που αποκομίζει, επομένως, ο αναγνώστης που θα κάνει τη σύγκριση των δύο κειμένων είναι ότι με κάποιο τρόπο που χρήζει ερμηνείας το κείμενο του Βούλγαρη —το οποίο δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εκδόθηκε το 1805— αποτέλεσε τη βάση για τη σύνταξη της

«Προθεωρίας», η οποία τυπώθηκε 26 χρόνια νωρίτερα. Η «Προθεωρία» περιλαμβάνει όλες τις θέσεις που απαντούν στο κείμενο του Βούλγαρη. Εκείνο που, κυρίως, απουσιάζει είναι η διεξοδική αιτιολόγηση αυτών των θέσεων καθώς και η εξαντλητική κριτική των θεωριών διαφόρων παλαιών και νεότερων φιλοσόφων που εξετάζονται σε κάθε ενότητα. Δευτερευόντως, απουσιάζουν οι υποσημειώσεις που δηλώνουν την προέλευση των απόψεων που αναπτύσσονται σε διάφορα σημεία του κειμένου. Παρά την αντίστροφη σειρά εμφάνισης των αντίστοιχων εκδόσεων λοιπόν, είναι πολύ δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι ο Βούλγαρης αντέγραψε και εμπλούτισε το κείμενο που αποδίδεται στον Κυπριανό. Όχι μόνο γιατί είναι εντελώς απίθανο να έχουν προστεθεί εκ των υστέρων υποσημειώσεις που μαντεύουν την προέλευση των απόψεων τις οποίες ανέπτυξε σε διάφορα σημεία του κειμένου ο συγγραφέας του κειμένου-πηγή αλλά και γιατί αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί εμπλουτισμός εκ μέρους του Βούλγαρη είναι τόσο οργανικά δεμένο με το υπόλοιπο κείμενο των Άρεσκόντων, που καθιστά πολύ πιθανότερη την εκδοχή να προήλθε η «Προθεωρία» από την επιλογή αποσπασμάτων ενός εκτενέστερου κειμένου, παρά να προέκυψε το κείμενο του Βούλγαρη από την προσθήκη περαιτέρω σχολιασμού σε ένα συντομότερο.

Εξάλλου, σε ένα τουλάχιστον σημείο της «Προθεωρίας» συναντάμε μια διατύπωση η οποία μένει νοηματικά μετέωρη και η οποία, εμφανέστατα, προήλθε από την παράλειψη του συλλογισμού που ακολουθεί. Μιλώντας για τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη των σωμάτων και έχοντας ήδη απορρίψει τις απόψεις διαφόρων παλαιών και νεότερων φιλοσόφων, ο συντάκτης της «Προθεωρίας» γράφει: «Ἐξ ἄλλης τοιγαροῦν ἀρχῆς τὴν περὶ σωμάτων ὑπάρξεως ἀσφαλῆ γνῶσιν δέον λαμβάνειν, ἀμέλειτοι [= και μάλιστα] ἐκ τῆς αἰσθήσεως. Τοῦτο γὰρ εἰ βουλευθῆι τις ἐπιεικῶς οὐ κατανεύσει, μὴ οὐχὶ πολλὰς αὐτοῦ τοῖς αἰσθητηρίοις προσβολὰς ἐμποιεῖσθαι.»⁹ Και αμέσως μετά αλλάζει θέμα. Αντίθετα, το αντίστοιχο χωρίο από το κείμενο του Βούλγαρη εισάγει έναν ολόκληρο συλλογισμό. Αρχίζει με τα ίδια λόγια: «Ἐξ ἄλλης τοιγαροῦν ἀρχῆς εἰ δυνατὸν, τὴν περὶ σωμάτων ὑπάρξεως ἀσφαλῆ γνῶσιν ληπτέον, ἀμέλειτοι ἐκ τῆς αἰσθήσεως τοῦτο γὰρ οὐδ' ἂν εἰ βουλευθῆι τις ἐπιεικῶς οὐ κατανεύσει, μὴ οὐχὶ πολλὰς αὐτοῦ τοῖς αἰσθητηρίοις προσβολὰς ἐμποιεῖσθαι, καὶ ποικίλως αὐτῷ διατιθεμένων [...] αἰσθητικῶν δυνάμεων, παντοίας τούτῳ κατὰ νοῦν ἀντιλήψεις

9 «Προθεωρία», σελ. ε'.

χρωμάτων, καὶ ἤχων, καὶ πολλῶν ἄλλων διαθέσεων ἐξεγείρεσθαι.»¹⁰ Κατόπιν, όμως, συνεχίζει χρησιμοποιώντας τις αρχές του φιλοσοφείν του Νεύτωνα και τα αξιώματα του «Ρωαουλτίου»¹¹ (τα οποία, σημειωτέον, ενώ παρατίθενται αναλυτικά στο κείμενο του Βούλγαρη δεν εμφανίζονται καθόλου στην «Προθεωρία») για να αποδείξει ότι η ύπαρξη αισθητηριακών αντιλήψεων έχει ως απαραίτητη λογική προϋπόθεση την αντικειμενική ύπαρξη των φυσικών σωμάτων.

Η εικόνα που απορρέει από τη σύγκριση των δύο κειμένων, επομένως, είναι ότι η «Προθεωρία» προήλθε από σύμπτυξη του αντίστοιχου κειμένου των Άρεσκόντων με την παράλειψη ενδιάμεσων αποσπασμάτων. Οι κατά τόπους λεκτικές τροποποιήσεις έγιναν με σκοπό, κυρίως, την εξομάλυνση των ασυνχειών που προέκυψαν από την παράλειψη αυτών των αποσπασμάτων. Τούτο, όμως, δεν μετέβαλε καθόλου ούτε τη δομή ούτε τη μορφολογία των χωρίων που διατηρήθηκαν αυτούσια στο κείμενο της «Προθεωρίας».

Είναι προφανές ότι τούτη η παράδοση συνάντηση του Κορυδαλέα με τον Βούλγαρη, χάρη στην πιθανή¹² μεσολάβηση ενός άσημου αρχιμανδρίτη από την Κύπρο, θέτει μια σειρά σοβαρών ιστορικών και

10 Τα Άρεσκοντα τοῖς φιλοσόφοις, σελ. 8.

11 Πρόκειται για το γάλλο φιλόσοφο Jacques Rohault, συγγραφέα της πραγματείας *Traité de physique*. Το έργο πρωτοεκδόθηκε στα 1671 και για πολλά χρόνια αποτέλεσε το βασικό εγχειρίδιο καρτεσιανής φιλοσοφίας σε πολλά πανεπιστήμια της ηπειρωτικής Ευρώπης. Το 1674, ο Thiophile Bonet το μετέφρασε στα λατινικά, ενώ το 1792 κυκλοφόρησε στο Λονδίνο η μετάφραση του Bonet συνοδευόμενη από σχόλια του Antoine LeGrand. Η έκδοση αυτή έκανε το βιβλίο δημοφιλές και στα πανεπιστήμια της Βρετανίας. Το 1697, ωστόσο, δέκα χρόνια μετά τη δημοσίευση των *Principia* του Νεύτωνα, ο στενός φίλος και συνεργάτης του τελευταίου, Samuel Clarke, αποφάσισε να μεταφράσει εκ νέου το κείμενο στα λατινικά, προσθέτοντας πλήθος υποσημειώσεων οι οποίες, στην ουσία, ακύρωναν τις καρτεσιανές απόψεις του συγγραφέα και μετέτρεπαν τη μετάφραση σε βήμα του νευτώνειου πειραματικού προγράμματος. Η μετάφραση αυτή γνώρισε μεγάλη επιτυχία και στο διάστημα από το 1697 μέχρι το 1713 έκανε τέσσερις εκδόσεις, εμπλουτιζόμενη διαρκώς με νέες σημειώσεις του μεταφραστή. Δέκα χρόνια αργότερα κυκλοφόρησε και η αγγλική μετάφραση του έργου, η οποία έγινε από τον αδελφό του Samuel, John Clarke, με βάση την έκδοση του 1713. Βλ., σχετικά, L.L. Laudan, «Introduction» στο J. Rohault, *System of Natural Philosophy illustrated with Dr. Samuel Clarke's Notes, taken mostly out of Sir Isaac Newton's Philosophy*, τόμοι I-II, 1723. A facsimile of the edition and translation by John and Samuel Clarke, Johnson Reprint Corporation, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1969, σ. ix-xi. Όπως φαίνεται από τις αναφορές που απαντούν σε διάφορα σημεία των Άρεσκόντων, ο Βούλγαρης έκανε χρήση κάποιων από τις εκδόσεις της υπομνηματισμένης λατινικής μετάφρασης του Clarke.

12 Δεν έχουμε καμία απόδειξη ότι συντάκτης της «Προθεωρίας» είναι, όντως, ο Κυπριανός. Αυτό, όμως, δεν επηρεάζει την ουσία των ερωτημάτων που προκύπτουν από την παράδοση συνάντησης του Κορυδαλέα με τον Βούλγαρη. Στη συνέχεια, επομένως, και μέχρι να έρθουν στο φως περισσότερα στοιχεία θα θεωρήσουμε συμβατικά ότι ο συντάκτης της «Προθεωρίας» και ο

ιστοριογραφικών ερωτημάτων. Τα ερωτήματα αυτά φέρνουν στην επιφάνεια όψεις και πρόσωπα της νεότερης ελληνικής επιστήμης που μέχρι σήμερα έχουν τύχει ελάχιστης προσοχής. Το ότι το κείμενο των Αρεσκόντων είναι γραμμένο εξ ολοκλήρου από τον Ευγένιο Βούλγαρη αποτελεί γεγονός που δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφισβητήσουμε.¹³ Σε αυτή την περίπτωση, όμως, πώς έφτασε το κείμενο του Βούλγαρη στον επιμελητή της έκδοσης του Κορυδαλέα; Πώς πήρε τη μορφή με την οποία εμφανίζεται στην Είσοδο Φυσικής Άκροάσεως κατ' Αριστοτέλην; Γιατί επελέγη ένα κείμενο του Βούλγαρη για να προλογίσει την έκδοση ενός έργου του Κορυδαλέα; Τι συμπέρασμα συνάγεται για τους προσανατολισμούς των ανθρώπων που πήραν την πρωτοβουλία αυτής της έκδοσης από την επιλογή ενός κειμένου του Βούλγαρη για τη σύνταξη της «Προθεωρίας»; Ήταν εν γνώσει του Βούλγαρη η χρήση του κειμένου του στη συγκεκριμένη έκδοση και αν ναι, σηματοδοτεί αυτό μια συγκεκριμένη στάση του στο θέμα του νεοαριστοτελισμού; Δημιουργεί το κείμενο της «Προθεωρίας» το πλαίσιο για μια εναλλακτική ανάγνωση του Κορυδαλέα;

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα: Πολιτικά προγράμματα και πνευματικές αναζητήσεις

Είναι γνωστό ότι η κορυδαλική διδασκαλία, με τη στήριξη που της πρόσφερε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αποτέλεσε τον κορμό της πνευματικής δραστηριότητας των Ελλήνων λογίων για διάστημα μεγαλύτερο από ενάμιση αιώνα. Η *Είσοδος Φυσικής Άκροάσεως κατ' Αριστοτέλην* κυκλοφορεί, σε χειρόγραφη μορφή, όλο αυτό το διάστημα και αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα φιλοσοφικά και εκπαιδευτικά συγγράμματα της συγκεκριμένης παράδοσης. Πώς ερμηνεύεται, όμως, το γεγονός ότι τη στιγμή, ακριβώς, που η «νεωτερική φιλοσοφία»

επιμελητής της έκδοσης των έργων του Κορυδαλέα είναι το ίδιο πρόσωπο.

13 Πρέπει, ωστόσο, να λάβουμε υπόψη δύο πληροφορίες, οι οποίες ενδέχεται να φωτίσουν την περαιτέρω έρευνα: Το έργο δεν αναφέρεται στον ιδίωχειρο κατάλογο των έργων του που συνέταξε ο Βούλγαρης περί το έτος 1804. (S.K. Batalden, «Notes from a Leningrand manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», Ο Ερανιστής, 13 (1976), 1-22.) Επίσης, ο Κούμας αναφέρει στην Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων ότι ο Βούλγαρης, το 1791, απαντώντας σε επιστολή του Ανδρέα Κωνσταντινίδη με την οποία εκείνος του ζητούσε την άδεια να τυπώσει τα έργα του, δηλώνει ότι θεωρεί Τα Άρεσκοντα τοίς φιλοσόφοις «καί τινα άλλα συναρμόσιατά του [...] ανάξια τύπων». (Κ. Μ. Κούμας, Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων, τόμος 1Β', Βιέννη 1832, 563 σημ. 2.)

εισβάλλει στην πνευματική ζωή του τόπου και που, γι' αυτό το λόγο, θα περίμενε κανείς μια οπισθοχώρηση της προγενέστερης φιλοσοφικής παράδοσης, τα έργα του Κορυδαλέα εμφανίζονται σε έντυπη μορφή; Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι Κύπριοι ιερωμένοι που προβαίνουν στην έκδοση του Κορυδαλέα υλοποιούν ένα συγκεκριμένο εκδοτικό πρόγραμμα; Η αναδίφηση της σχετικής κυπριακής βιβλιογραφίας φέρνει στο φως ορισμένες διαφωτιστικές πληροφορίες τόσο για τα πρόσωπα που πρωταγωνιστούν σε αυτό το εγχείρημα όσο και για το πρόγραμμα που φιλοδοξούν να φέρουν εις πέρας.

Εύλογα θα περίμενε κανείς ότι οι δύο χορηγοί της έκδοσης είναι άνθρωποι των γραμμάτων. Περιέργως, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Χρυσάνθος (1767-1810) ήταν άνθρωπος της δράσης αλλά όχι των γραμμάτων. Καταγόταν από το χωριό Τρεις Εληές της Μυριανθούσας Κύπρου. Πριν την άνοδό του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο, όπου διαδέχθηκε τον Παΐσιο, χρημάτισε επί πενταετία μητροπολίτης Πάφου. Σύμφωνα με πληροφορίες που καταγράφονται στη Χρονολογική Ιστορία της νήσου Κύπρου —την οποία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνέταξε ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός κατά την παραμονή του στη Βενετία— ο Χρυσάνθος, μαζί με τους μητροπολίτες Πάφου Πανάρετο, Κιτίου Μελέτιο και Κυρηναίος Σωφρόνιο ανέλαβε δραστηριότητες πρωτοβουλίες κατά του διοικητού του νησιού Χατζή Μπακκή Αγά οι οποίες, προς στιγμήν, έθεσαν σε κίνδυνο τη ζωή του. Μετά την παύση ωστόσο του Χατζή Μπακκή από το αξίωμά του, ο Χρυσάνθος επανήλθε στην Κύπρο και ανέπτυξε έντονη εκπαιδευτική και θρησκευτική δραστηριότητα.¹⁴ Περί τα 1784 ίδρυσε αρχιεπισκοπική σχολή εκκλησιαστικής αγωγής, η οποία παρέμεινε και η μοναδική σχολή του νησιού μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα.¹⁵ Ανοικοδόμησε παλιές εκκλησίες και μοναστήρια και φρόντισε για την κατασκευή εικόνων και εικονοστασίων. Επίσης, υπήρξε ο βασικός χρηματοδότης του εκδοτικού προγράμματος που ανέλαβε να υλοποιήσει ο Κυπριανός στη Βενετία. Παρά την επιθυμία του να παραιτηθεί από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο το 1791, η Σύνοδος τον διατήρησε στο αξίωμά του μέχρι το 1810 διορίζοντας στο πλάι του βοηθούς για την εκπλήρωση των καθηκόντων του. Το 1810

14 Α. Μητσίδης, «Χρυσάνθος, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου (1767-1810)», Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 12, Αθήνα 1968.

15 Α. Φιλίππου, Τα ελληνικά γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1571-1878), τόμος Α', Λευκωσία 1930, σ. 87-88.

εξορίστηκε από τους Τούρκους στη Χαλκίδα όπου και πέθανε μετά από μερικούς μήνες.¹⁶ Σύμφωνα με τον Φιλίππου, ο Χρυσάνθος «δεν ήτο μεγάλης μορφώσεως αλλ' ήτο ένθεος ζηλωτής των γραμμάτων».¹⁷ Τα μόνα γραπτά του Χρυσάνθου που σώθηκαν είναι ορισμένες εγκύκλιοι παραινειτικές για ηθική βελτίωση του πομινίου του, οι οποίες βρίσκονται στο αρχείο της Αρχιεπισκοπής Κύπρου.

Παρόμοια πράγματα ισχύουν και για τον Πάφου Πανάρετο. Οι πληροφορίες που έχουμε αυτή τη φορά είναι λιγότερες, αλλά αρκετά διαφωτιστικές σε ό,τι αφορά το ερώτημα που μας ενδιαφέρει. Ο Πάφου Πανάρετος (1767-1790) διαδέχθηκε τον Χρυσάνθο, όταν ο τελευταίος εξελέγη αρχιεπίσκοπος, το 1767. Διακρίθηκε για την αρετή και τη φιλομουσία του. Ο Καισάριος Δαπόντες, στον Ιστορικόν Κατάλογον ανδρών επισήμων (1700-1784) αναφέρει γι' αυτόν: «Πρὸς τοῖς ἄλλοις δὲ εἶναι ὁ νῦν Πάφου τῆς ἐν Κύπρῳ Πανάρετος Κύπριος, περὶ οὗ μὲ εἶπαν, ἄφ' οὗ ἔτελειώσα τὸν κατάλογον· εἶναι δὲ καθὼς μὲ παρέδωκαν, ἐπίσημος ὄχι, ἀλλ' ἐπίσημότατος, εἰς τὰ γράμματα ὄχι, ἀλλ' εἰς τὰς ἀρετὰς, εἰς τὰ πράγματα· καὶ εἶναι οὕτως πανάρετος, ζωντανὴ ἀρετὴ ὁ Θεὸς νὰ τὸν πολυετῆ.»¹⁸

Δύο άνθρωποι της δράσης, λοιπόν, και όχι των γραμμάτων είναι οι χρηματοδότες της έκδοσης των έργων του Κορυδαλέα. Τι είναι αυτό που τους ωθεί στην ανάληψη της συγκεκριμένης πρωτοβουλίας; Φαίνεται ότι τα κίνητρά τους σχετίζονται με τη γενικότερη πνευματική κίνηση στην Κύπρο του 18ου αιώνα, και ειδικότερα με τη δραστηριότητα που αναπτύσσεται γύρω από τη Μονή Κύκκου. Η μονή υπήρξε για όλο το διάστημα της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί το σημαντικότερο πνευματικό και σχεδόν εξίσου σημαντικό οικονομικό κέντρο του νησιού. Ως σταυροπηγιακή μονή απολάμβανε της προστασίας του Οικουμενικού Θρόνου και η τύχη της ήταν απευθείας συνδεδεμένη με τις συμφωνίες μεταξύ Πατριαρχείου και Υψηλής Πύλης. Χάρη στα προνόμια που της είχαν χορηγηθεί έμεινε ανεπηρέαστη από τις οικονομικές και πολιτικές αποφάσεις των εκάστοτε διοικητών του νησιού. Δύο από τους σημαντικότερους Κύπριους λογίους του 18ου αιώνα συνδέονταν με τη Μονή Κύκκου. Ο Εφραίμ ο Αθηναίος επισκέπτονταν συχνά τη μονή, όπου λειτουργούσε και σχολείο. Το 1751 εξέδωσε την Περιγραφή

¹⁶ Μητσίδης, ό.π.

¹⁷ Φιλίππου, ό.π., σ. 77.

¹⁸ Παρατίθεται από τον Φιλίππου, ό.π., σ. 77.

της Σεβασμίας και Βασιλικής Μονής του Κύκκου, που, μέχρι σήμερα, αποτελεί τη βασικότερη πηγή για την ιστορία του μοναστηριού. Ο Σεραφεΐμ Πισσιδίος συνέχισε το έργο του Εφραίμ εκδίδοντας μεγάλο αριθμό θρησκευτικών κυρίως βιβλίων. Όλες οι εκδόσεις χρηματοδοτήθηκαν από τη μονή. Παράλληλα, ο Σεραφεΐμ εστάλη στη Βενετία για να επιμεληθεί τη μεταγλώττιση και την έκδοση αρκετών βιβλίων στα Καραμανλίδικα. Οι εκδόσεις αυτές είχαν στόχο είτε τον προσηλυτισμό των τουρκόφωνων πληθυσμών της Κύπρου είτε τη χριστιανική εκπαίδευση των τουρκόφωνων ορθοδόξων που δεν ήταν σε θέση να μελετήσουν τα δόγματα της θρησκείας από ελληνικά κείμενα.¹⁹

Είναι πιθανό ότι ο μετέπειτα Αρχιμανδρής Κυπριανός, ο άνθρωπος που ανέλαβε να υλοποιήσει το εκδοτικό πρόγραμμα του Χρυσάνθου και του Πανάρετου διετέλεσε κυκκώτης μοναχός και τούτο συνάγεται από το συνδυασμό δύο πληροφοριών: Ως επιμελητής της έκδοσης της Ακολουθίας του οσίου ημών πατρός Νεοφύτου του Εγκλειστού υπογράφει με τον τίτλο «ταπεινός ἐν ἱερομονάχοις Κυπριανός καὶ τοῦ αὐτοῦ Θρόνου Ἀρχιμανδρῆτης», πράγμα που δηλώνει ότι σε κάποια φάση της σταδιοδρομίας του διετέλεσε μοναχός, αν και δεν έχουμε πληροφορίες για το πού και πότε.²⁰ Γνωρίζουμε όμως, επιπλέον, ότι μετά το θάνατό του (μεταξύ 1802 και 1805) κληροδοτεί στη Μονή Κύκκου όλη την περιουσία και τη βιβλιοθήκη του, οι οποίες περιέρονται σε αυτή μετά το 1813.²¹ Είτε ευσταθεί αυτός ο συσχετισμός είτε όχι, φαίνεται ότι χάρη στους πόρους και την πολιτική της μονής Κύκκου, το κλίμα που επικρατεί στην κυπριακή πνευματική ζωή του 18ου αιώνα ευνοεί την πραγματοποίηση μεγάλου αριθμού εκδόσεων με δαπάνες των εκκλησιαστικών αρχών του νησιού. Το τυπογραφείο του Γλυκῆ στη Βενετία αναλαμβάνει να πραγματοποιήσει τις περισσότερες από αυτές τις εκδόσεις. Στο ίδιο τυπογραφείο υλοποιείται και το εκδοτικό

¹⁹ Σ. Κ. Περγίης, Η Μονή Κύκκου, ο Αρχιμανδρής Κυπριανός και ο Τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκῆς, Λευκωσία 1989, σ. 19-26. Σχετικά με τις δραστηριότητες του Σεραφεΐμ στη Βενετία, έχουμε επίσης την πληροφορία ότι το 1782 εκδίδει στο τυπογραφείο του Γλυκῆ το έργο του Σύνταγμα, ήτοι Χρηστοθήμα, με χρηματοδότηση της Μονής Κύκκου. (Γ. Βελουδής, Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκῆδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, Αθήνα 1987, σ. 106.)

²⁰ Με τον ίδιο τίτλο υπογράφει και προσφώνησή του στον Αρχιεπίσκοπο Χρυσάνθο (Περγίης, ό.π., σ. 6). Επίσης, σε έγγραφο που δημοσιεύεται από τον Περγίη (ό.π., σ. 94-95), δύο συγγενείς του που λαμβάνουν χρηματικό ποσό από τη διαθήκη του υπογράφουν απόδειξη όπου τον μνημονεύουν ως «Κυπριανό ηερομόναχο».

²¹ Περγίης, ό.π.

πρόγραμμα του Χρυσάνθου και του Πανάρετου:

- 1778: *Ακολουθία τοῦ ὁσίου ἡμῶν πατρὸς Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου ψαλλομένη κατὰ τὴν ΙΒ' τοῦ Ἀπριλίου μηνός*. Η έκδοση γίνεται με παραίνεση του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου «διὰ δαπάναις τῶν ἐν τῇ αὐτοῦ Μονῇ Πατέρων». ²² Επιμελητής της έκδοσης ο «ταπεινὸς ἐν Ἱερομονάχοις Κυπριανὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἱερομόνου Ἀρχιμανδρίτης».
- 1779: *Ακολουθία τῶν ὁσίων Ἀναστασίου, Χαρίτωνος, Αὐξεντίου καὶ Κενδέα, τοῦ Ἀποστόλου, καὶ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κυθήρης, καὶ Κωνσταντίνου μάρτυρος*. Η έκδοση γίνεται, και πάλι, με παραίνεση του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου. Ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανὸς εἶναι ὁ επιμελητής της έκδοσης ἐνῶ ὡς διορθωτὴς φέρεται ὁ Ἱεροδιάκονος Ἀνθιμος τῶν Κυπρίων.
- 1779: *Εἴσοδος Φυσικῆς Ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην, συνεργασθεῖσα ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου τοῦ Κορυθαλέως*. Η έκδοση χορηγείται ἀπὸ τὸν Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Χρυσάνθο καὶ τὸν Μητροπολίτη Πάφου Πανάρετο. Επιμελητής της έκδοσης ὁ Αρχιμανδρίτης Κυπριανὸς.
- 1780: *Γενέσεως καὶ Φθορᾶς περὶ, κατ' Ἀριστοτέλην, ἐκτεθέντα ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου τοῦ Κορυθαλέως*. Η έκδοση, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται καὶ πάλι με ἐπιμέλεια τοῦ Αρχιμανδρίτη Κυπριανού, χορηγείται ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Πάφου Πανάρετο. Τα δύο ἔργα τοῦ Κορυθαλέα ἀναφέρονται ὡς τόμος πρῶτος καὶ τόμος δεῦτερος.

Απὸ τὸν παραπάνω κατάλογο γίνεται ἀμέσως φανερό κάτι που μας βοηθάει νὰ θέσουμε τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν έκδοση τῶν κορυθαλικῶν συγγραμμάτων στὴ σωστὴ τῆς βάση: Η έκδοση τῶν δύο ἔργων φυσικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κορυθαλέα δὲν ἀποτελεῖ αυτοσκοπὸ. Ἀντιθέτως, ἐντάσσεται σὲ ἓνα ἐνδεύτερο ἐκδοτικὸ πρόγραμμα που περιλαμβάνει καὶ δύο θρησκευτικὰ βιβλία, τὰ ὁποία μάλιστα προηγούνται τῆς έκδοσης τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων τοῦ Κορυθαλέα. Κι αὐτὸ τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα, σύμφωνα με ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ἐντάσσεται με τὴν σειρά του σὲ ἓνα γενικότερο πνευματικὸ κλίμα που σχετίζεται με τὴν διεύρυνση τῆς ἐπιρροῆς τῆς κυπριακῆς ἐκκλησίας. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ ἐπιλογή τῶν ἔργων τοῦ Κορυθαλέα δὲν εἶναι τυχαία. Ἐπὶ ἐνάμιση καὶ πλέον αἰῶνα ἡ κορυθαλικὴ διδασκαλία ἀποτελέσκει τὸν κορμὸ τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων

²² Πρόκειται γιὰ τὴν μονὴ Ἐγκλείστρας τῆς Κύπρου, τῆς ὁποίας ὁ Νεόφυτος ὑπῆρξε ἰδρυτὴς (Βελουδῆς, ὅ.π., σ. 106).

σὲ ὅλες τὶς σχολές τοῦ ἐλληνοφώνου χώρου. Ἀκόμα καὶ στα τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ βρεθεῖ φιλοσοφικὸ ἔργο με μεγαλύτερο κύρος καὶ καθολικότερη ἀποδοχὴ ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Κορυθαλέα στα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Μπορεῖ γιὰ τὸ σημερινὸ ἱστορικὸ τῆς ἐπιστήμης ἢ τῆς φιλοσοφίας αὐτὴ ἡ προσκόλληση στὴν «ξεπερασμένη» ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία —ἐναντὶ ὁλόκληρο αἰῶνα, μάλιστα, μετὰ τὴν ἀποφασιστικὴ υπέρβαση που πραγματοποιοῦσε ὁ Νεύτωνας με τὴ δημοσίευση τῶν Principia— νὰ φαίνεται περιέργη, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἰσχύει ἀπαραιτῶς γιὰ τοὺς λογίους καὶ τοὺς δασκάλους τῆς ἐποχῆς που μελετᾶμε. Η προοπτικὴ ἰδρύσεως ἀρχιεπισκοπικῆς σχολῆς ἀπὸ τὸν Χρυσάνθο καὶ τὸ αἶτημα ἀναβάθμισης τῆς παιδείας που παρεῖχε ἡ Κυπριακὴ Ἐκκλησία συνδυαζόταν ἀριστα με τὴν παράδοση που ἤθελε τὴν κορυθαλικὴ διδασκαλία νὰ ἀποτελεῖ τὸν κεντρικὸ ἀξονα τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἐάν, ἐπομένως, οἱ Κύπριοι ἐρᾶρχες ἐπεξεργάζονταν ἓνα πρόγραμμα σπουδῶν που νὰ ἀρμόζει σὲ αὐτοὺς τοὺς στόχους δὲν εἶχε ζήτημα γιὰ τὴν ἐπιλογή τους στὸν τομέα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρᾶ, ὡστόσο, οφείλουμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ ἐνταση τῶν φιλοσοφικῶν ζυμώσεων τῆς ἐποχῆς καὶ τὰ νέα ρεύματα στὴ φιλοσοφία καὶ τὶς ἐπιστῆμες δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀφήσαν ἀδιάφορους τοὺς ἀνθρώπους που ἐνεπλάκησαν στὴ συγκεκριμένη έκδοση. Κι ἀν ἀφήσαν ἀδιάφορους τοὺς χαμηλοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου καὶ προσηλωμένους σὲ πολιτικὸς στόχους ἐρᾶρχες τῆς Κύπρου, σίγουρα δὲν ἀφήσαν ἀδιάφορο τὸν ἄνθρωπο που ἀνέλαβε νὰ υλοποιήσει τὸ συγκεκριμένο ἐκδοτικὸ πρόγραμμα, τὸν Αρχιμανδρίτη Κυπριανὸ.

Ὁ Κυπριανὸς ὁ Κουριοκουρίτης (ἢ Κουριοκουρίνης) γεννήθηκε στὸ Κοιλάνι (τὸ ἀρχαῖο Κορίνεον) τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα.²³ Γιὰ ἓνα διάστημα διετέλεσε προστατευόμενος τοῦ συντοπίτη τοῦ Αρχιεπισκόπου Κύπρου Παΐσιου (1760-67).²⁴ Τὸ 1777 ἐστάλη στὴ Βενετία με ἀποστολὴ νὰ ἐπιμεληθεῖ τὴν έκδοση τῶν δύο Ἀκολουθιῶν καὶ τῶν δύο συγγραμμάτων τοῦ Κορυθαλέα. Ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ ἴδιος, κατὰ τὴν ἐκεῖ παραμονή του, ἡ ὁποία διήρκεσε μέχρι τὸ 1794, διέτριψε «εἰς τὰ ἐν Παταβίῳ σπουδαστήρια, δι' ἀποφυγὴν τῆς ἀμελείας [= ὀλιγωρίας]». ²⁵ Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ ἴδιο διάστημα ἐργάστηκε ὡς διορ-

²³ Ὁ Μητσιδης τοποθετεῖ τὴ χρονολογία τῆς γέννησός του γύρω στὸ 1735 (Α. Μητσιδης, «Κυπριανὸς ἀρχιμανδρίτης», Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμος 7, Ἀθῆνα 1965).

²⁴ Γιὰ τὸν Παῖσιον βλ. Φιλίππου, ὅ.π., σ. 74.

²⁵ Αρχιμανδρίτης Κυπριανὸς, Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς νήσου Κύπρου, ἐρασιθεῖσα ἐκ διαφόρων

θωτής στα ελληνικά τυπογραφία της Βενετίας. Το 1794 εξελέγη προϋστάμενος της ελληνικής εκκλησίας του Αγίου Νικολάου της Τεργέστης. Από το αξίωμα αυτό παραιτήθηκε το 1798 πιθανότατα λόγω των εσωτερικών τριβών στην ελληνική κοινότητα αλλά και λόγω της μείωσης του μισθού του. Επέστρεψε στη Βενετία όπου και πέθανε μεταξύ των ετών 1802 και 1805.²⁶

Οι πληροφορίες που φέρουν τον Κυπριανό να έχει σπουδάσει στη Βενετία και την Πάντοβα πριν μεταβεί εκ νέου εκεί για τις ανάγκες του εκδοτικού του προγράμματος²⁷ δεν είναι τεκμηριωμένες. Επιπλέον, όσο ζούσε στην Κύπρο, ο Κυπριανός δεν είχε δώσει δείγματα λογιωσύνης. Πιθανότατα επελέγη για τη διεκπεραίωση της εκδοτικής αποστολής λόγω της θρησκευτικής του αφοσίωσης και της εμπιστοσύνης που έτρεφε στο πρόσωπό του ο ίδιος ο αρχιεπίσκοπος — δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Κυπριανός διετέλεσε προστατευόμενος του προηγούμενου Αρχιεπίσκοπου Παΐσιου, εύνοια την οποία φαίνεται ότι διατήρησε και επί Χρυσάνθου. Σε κάθε περίπτωση, από τις αναφορές του ίδιου του Κυπριανού στην *Ιστορία Χρονολογική τῆς νήσου Κύπρου* γίνεται φανερό ότι η γνωριμία του με τα νέα ρεύματα της ευρωπαϊκής παιδείας πραγματοποιήθηκε κατά την παραμονή του στη Βενετία, και κυρίως μετά την ολοκλήρωση της εκδοτικής του αποστολής. Σε αυτό το πλαίσιο, έστρεψε το ενδιαφέρον του στη συγγραφή μιας ιστορίας της Κύπρου: «Ἀφοῦ μετὰ τὴν ἀποστολὴν ἐκείνην καὶ τελείωσιν τοῦ τύπου τῶν Κορυδαλιῶν φυσικομαθημάτων εἰς Βενετίαν 1778, καὶ μετὰ τὴν μικρὰν διατριβὴν μου εἰς τὰ ἐν Παταβίῳ σπουδαστήρια, δι' ἀποφυγὴν τῆς ἀμελείας, ἐδόθη ἐν τὴν μετάφρασιν τοῦ περὶ τῆς Νήσου Χρονικοῦ τοῦ Φρὰ Στεφάνου Λουζιαννοῦ.»²⁸

Όταν άρχισε τη μετάφραση του Λουζιαννού, σκοπός του ήταν να εκδώσει το έργο στα ελληνικά αλλά, στην πορεία, διαπίστωσε ότι «καὶ κατὰ τὴν ὕλην καὶ κατὰ τὴν χρονολογίαν ἑλλιπὴς ὁ ἀνὴρ, διατὶ ἴσως

ιστορικῶν καὶ συνθεθεῖσα ἀπλὴ φράσει ὑπὸ τοῦ τῆς ἀγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ, Βενετία 1788. Ανατύπωση του τυπογραφείου «Ο Φοῖνιξ», Λευκωσία 1933, σ. η'-θ'.

26 Περόδης, ὁ.π., σ. 41-42.

27 Φλίππου, ὁ.π., τόμος Β', σ. 111-117 και Μητσιδης, «Κυπριανός αρχιμανδρίτης», ὁ.π. Πιθανός ο δεύτερος αντλεί από τον πρώτο.

28 Κυπριανός, ὁ.π., σ. η'-θ'. Το έργο που χρησιμοποίησε αρχικά για τη σύνταξη της ιστορίας της Κύπρου ήταν το βιβλίο του Stef. Lusignano, *Chorografia et breve historia universale dell' isola de Cipro*, Bologna 1573.

ὑστερημένος καὶ βιβλία Ἱστορικῶν τότε.»²⁹ Γι' αυτό αποφάσισε να συνθέσει ένα ιστορικό της Κύπρου αντλώντας πληροφορίες από το σύνολο των ιστορικών έργων που μπορούσε να βρει στις «ευποροβίβλους» βιβλιοθήκες της Ιταλίας. Για το σκοπό αυτό εργάστηκε κυρίως στη βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου και συνέγραψε την *Ιστορία Χρονολογική της Νήσου Κύπρου*, την οποία εξέδωσε, το 1788, στο τυπογραφείο του Γλυκή, ιδίως αναλώμασι. Το έργο είναι αφιερωμένο στον μέντορά του Αρχιεπίσκοπο Νέας Ιουστινιανής και πάσης Κύπρου Χρυσάνθο, ενώ ο κατάλογος των συνδρομητών περιλαμβάνει, εκτός από το σύνολο της εκκλησιαστικής ηγεσίας της Κύπρου, μερικές από τις σημαντικότερες προσωπικότητες του κύκλου του:³⁰

«Ὁ Μακαριώτατος καὶ Σεβασμιώτατος Δεσπότης Κύριος Χρυσάνθος...

Ὁ Πανιερολογιώτατος Πάφου Κύριος Πανάρετος...

Ὁ Πανιερολογιώτατος Κιτιαίων Κύριος Μελέτιος...

Ὁ Πανοσιώτ. Καθηγούμενος Κύκκου Μελέτιος...

Ὁ Ἐντιμώτατος χατζῆ Κύρ Γεώργιος διερμηνευτὴς Σεραγίου...

Ὁ Τιμώτατος Κύρ Πολύδωρος Δραγομάνος τοῦ Κριτοῦ...

Ὁ Ἐλλογμώτατος Διδάσκαλος τοῦ Φλαγγινιανοῦ Φροντιστηρίου τῶν Ρωμαίων Κύρ Ἀγάπιος Λουβέρδος ἐκ Κεφαλληνίας...³¹

Ὁ Πανοσιολογιώτατος Κύριος Ιουστίνος Βισσανούσης Ρώσος ἐφημέριος τοῦ ἐν Ἐνεταίαις Ἐξοχωτάτου Πρέσβειος τῆς Αὐτοκρατορίας πασῶν τῶν Ρωσσιῶν...»

Υψηλές γνωριμίες, πνευματικές αναζητήσεις, συνεργασία με τα ελληνικά τυπογραφία της Βενετίας και διορισμός σε μια από τις πιο ευαίσθητες θέσεις της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης. Είναι σαφές ότι από τη στιγμή της άφιξης του στη Βενετία, οι επιδιώξεις του Κυπριανού κινούνται σε δύο παράλληλους άξονες: Διεύρυνση του κύκλου των πολιτικών του επαφών και διεύρυνση των πνευματικών του οριζόντων. Ο πρώτος άξονας οδηγεί στο διορισμό του ως προϊσταμένου στο ναό

29 Κυπριανός, ὁ.π., σ. θ'.

30 Κυπριανός, ὁ.π., σ. 593-595.

31 Είναι, συνεπώς, πιθανό ότι ο Κυπριανός είχε κάποια άμεση ή έμμεση σχέση με το Φλαγγινιανό Φροντιστήριο της Βενετίας. Ο Αγάπιος Λουβέρδος, διευθυντής του Φροντιστηρίου, έγραψε την *Ιστορία των δύο ετών 1787-1788* για να εθίσει στους συμπατριώτες του τα περιστατικά της έναρξης του τρίτου ρωσοτουρκικού πολέμου (Π. Μ. Κιτρομυλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1996, σ. 118). Κατά κάποιο τρόπο συνεχίζει την ιστορία από εκεί που σταματά την αφήγησή του ο Κυπριανός, ο οποίος, λίγο πριν ολοκληρώσει την *Ιστορία της Κύπρου* αναφέρεται στο ξέσπασμα του πολέμου και στην αγωνία της ανθρωπότητας για την έκβασή του.

του Αγίου Νικολάου Τεργέστης ο δεύτερος στην έκδοση της Ιστορίας Χρονολογικής τῆς Νήσου Κύπρου. Σε καμία περίπτωση, ωστόσο, δεν τεμαίρεται κάποιο ξεχωριστό ενδιαφέρον του Κυπριανού για τη φυσική φιλοσοφία της εποχής του, τέτοιο που να δικαιολογεί τη σύνταξη ενός εμβριθούς κεμένου, όπως είναι η «Προθεωρία» της Εισόδου Φυσικῆς Ἀκροάσεως. Το ενδιαφέρον του είναι σχεδόν αποκλειστικά στραμμένο στη συγγραφή της ιστορίας της Κύπρου και μάλιστα υπό συγκεκριμένο ιδεολογικό πρίσμα. Δύο βασικές ιδέες που διαπερνούν την αφήγησή του είναι:

1. Η καταγγελία των χριστιανών κατακτητῶν οι οποίοι, κατά την άποψή του, ήταν χειρότεροι από τους Τούρκους που τους διαδέχτηκαν, αλλά και από τους Σαρακηνούς πειρατές που κατά καιρούς λυμαίνονταν το νησί. Σε αυτό το πλαίσιο, η αγανάκτηση των χωρικών που συνεργάστηκαν με τους Τούρκους προκειμένου να απαλλαγούν από την καταπιεστική χριστιανική δεσποτεία περιγράφεται ως απολύτως δίκαιη.
2. Ο Κυπριανός όχι μόνο δεν προβάλλει την ιδέα της εξέγερσης κατά των Τούρκων αλλά απεμπολεί κάθε ιδέα επανάστασης. Κατά κάποιο τρόπο θεωρεί ότι ο λαός του είναι ευτυχέστερος υπό τουρκική ηγεμονία. Στο δεύτερο μέρος του έργου του, βεβαίως, δεν παύει να καταγγέλλει τις υπερβασίες των Τούρκων. Φαίνεται όμως ότι τις θεωρεί αποτέλεσμα της πολιτικής των τοπικών αρχόντων και όχι ζήτημα συστήματος. Καταγγέλλει ακόμα και την εξέγερση των Τούρκων κατά των αγάδων για τους υπερβολικούς φόρους που τους επέβαλαν.³² Αντίθετα, επαινεί την ουδετερότητα που κράτησαν οι ελληνικές και οι τουρκικές αρχές του τόπου κατά τα ορλωφικά. Θεωρεί ότι μέσα από τη συνεργασία τους «οἱ προεστώτες τοῦ τόπου τότε καὶ τῶν δύο γενῶν» αποδείχτηκαν «ἀληθινοὶ τῆς Πατρίδος δεφένσωρες».³³

Είναι φανερό, επομένως, ότι οι πνευματικές αναζητήσεις του Κυπριανού —όπως και των δύο μεντόρων του, εξάλλου— έχουν πολιτική κατά βάση αφετηρία. Ο Κυπριανός, όπως και οι περισσότεροι λόγιοι της εποχής του, κατά την παραμονή του στη Βενετία επιδίωξε να οικοδομήσει εκείνη την πνευματική φυσιογνωμία που θα του επέτρεπε να αναπτύξει σχέσεις με τα κέντρα εξουσίας του χώρου όπου τον

32 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 317.

33 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 481.

ενδιέφερε να σταδιοδρομήσει. Για πολλούς λόγους του 18ου αιώνα, η ενασχόληση με τα σύγχρονα ρεύματα της φιλοσοφίας και των επιστημών αποτέλεσε μια σημαντική όψη αυτής της διαδικασίας, καθώς απαντούσε στο αίτημα της νεωτερικότητας που ήγειραν ορισμένα από αυτά τα κέντρα.³⁴ Για τον Κυπριανό, ωστόσο, το αίτημα του εκσυγχρονισμού των φιλοσοφικών σπουδών δεν ήταν τόσο καίριο όσο η σκιαγράφηση και η νομομοποίηση —φυσική, διοικητική και ιδεολογική— ενός περιφερειακού κέντρου εξουσίας, δηλαδή της κυπριακής Εκκλησίας. Γι' αυτό και στο συγγραφέα της Χρονολογικής Ιστορίας είναι αδύνατο να αναγνωρίσουμε το συγγραφέα της «Προθεωρίας». Μια προσεκτική αυτοψία αρκεί για να το επιβεβαιώσει: Οι στόχοι, η γλώσσα, η δομή και η θεματολογία των δύο κεμένων είναι ριζικά διαφορετικές. Επιπλέον, η μοναδική ένδειξη που έχουμε ότι ο Κυπριανός έδειξε ποτέ κάποιο ενδιαφέρον για τις νεότερες επιστήμες και τη φιλοσοφία είναι εξαιρετικά ασθενής και περιορίζεται στο γεγονός ότι κατείχε ένα αντίτυπο της έκδοσης του 1746 του έργου *Elementa Matheseos Universae* του Christian Wolff.³⁵ Το απόσπασμα από την εισαγωγή της Χρονολογικής Ιστορίας που παρατίθεται παραπάνω, εξάλλου, περιγράφει εύγλωττα την ανακούφιση του Κυπριανού που «ξεμπέριδεψε» οριστικά με τα «τοῦ τύπου τῶν Κορυθαλιῶν φυσικομαθημάτων» και ήταν πλέον σε θέση να ασχοληθεί με ένα αντικείμενο που τον ενδιέφερε πραγματικά, δηλαδή τη συγγραφή της ιστορίας της Κύπρου.

Κάτω από ποιες συνθήκες, λοιπόν, κατορθώνει ο Κυπριανός να μεσολαβήσει ανάμεσα στους δύο κορυφαίους λόγιους του 17ου και του 18ου αιώνα; (Αν, βεβαίως, θεωρήσουμε ότι αυτός είναι ο συντάκτης της «Προθεωρίας», πράγμα για το οποίο, μέχρι στιγμής, δεν έχει προκύψει καμία αντίθετη ένδειξη.) Πώς βρέθηκε το κείμενο του Βούλγαρη στα χέρια του και με ποιο σκεπτικό αποφάσισε να χρησιμοποιήσει το

34 Σχετικά με αυτό το ζήτημα, βλ. Manolis Patiniotis, «Scientific Travels of the Greek Scholars in the 18th Century», στο Ana Simves, Ana Carneiro, Maria Paula Diogo (επιμέλεια), *Travels of Learning. A Geography of Science in Europe*, Dordrecht 2003, σ. 49-77.

35 Το βιβλίο, με κτητορική ένδειξη, εντόπισε ο Κύρρης στη βιβλιοθήκη της μονῆς Κύκκου. Ένα άλλο βιβλίο της ίδιας βιβλιοθήκης που ανήκε στον Κυπριανό είναι το Θέατρον Πολιτικόν του Νικολάου Μαυροκορδάτου (Λειψία 1758) επίσης, ο χειρόγραφος κώδικας 41, Χρυσόφου τοῦ Νέου, Στιχηράριον καλλωπισθὲν ὑπὸ Πέτρου Μπερεκέτη. Ο Κύρρης εικάζει κι αυτός ότι ο Κυπριανός υπήρξε κυκκῶς τῆς μοναχῆς (Κ. Π. Κύρρης, «Αναλυτικός κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Ιερᾶς Μονῆς Κύκκου», *Επετηρὶς II* (1973-1975), Κέντρο Επιστημονικῶν Ερευνῶν, Λευκωσία, σ. 305-415). Αν και αναφέρεται στη δωρεὰ βιβλίων ἀπὸ τον Κυπριανὸ στη μονή Κύκκου, δεν φαίνεται να γνωρίζει ότι ο τελευταῖος κληροδότησε ολόκληρη τη βιβλιοθήκη του στη μονή.

συγκεκριμένο κείμενο για τη σύνταξη της εισαγωγής στην έκδοση των «κορυδαλίων φυσικομαθημάτων»;

Είναι προφανές ότι το πρώτο ερώτημα είναι αδύνατο να απαντηθεί με τα στοιχεία που έχουμε μέχρι στιγμής στη διάθεσή μας. Γνωρίζουμε ότι τα Άρεσκοντα τοίς Φιλοσόφους εκδόθηκαν το 1805 και το μοναδικό σωζόμενο χειρόγραφο είναι μεταγενέστερο της έντυπης έκδοσής τους.³⁶ Επίσης, είναι βέβαιο ότι το συγκεκριμένο έργο, αντίθετα από άλλα επιστημονικά και φιλοσοφικά έργα του Βούλγαρη δεν χρησιμοποιήθηκε για διδακτικούς σκοπούς, ούτε συνοψίζει κάποια από τα μαθήματα που παρέδωσε ο Βούλγαρης σε σχολές του ελληνικού χώρου κατά την εικοσαετία 1742-62. Η «Προθεωρία» μας παρέχει τη μοναδική αδιάσειστη απόδειξη ότι μέρος, τουλάχιστον, των Άρεσκόντων είχε ολοκληρωθεί πριν από το 1778 (έτος κατά το οποίο ο Κυπριανός μας πληροφορεί ότι «ξεμπέρδευσε» με τις εκδοτικές του υποχρεώσεις). Εάν συνδυάσουμε το γεγονός αυτό με τις πληροφορίες που αφορούν τις μετακινήσεις του Βούλγαρη στον ευρωπαϊκό χώρο, προκύπτει ως εξαιρετικά πιθανό το ενδεχόμενο τα Άρεσκοντα τοίς Φιλοσόφους να έχουν γραφτεί στη Λειψία μεταξύ των ετών 1766 και 1771.³⁷ Σε μια τέτοια περίπτωση, θα

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η προσωπική βιβλιοθήκη του Κυπριανού αποτέλεσε τον πυρήνα της νέας βιβλιοθήκης του μοναστηριού μετά την πυρκαγιά του 1813, η οποία το κατέστρεψε σχεδόν ολοκληρωτικά (Περδίκης, ό.π.). Υπ' αυτό το πρίσμα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη στη Μονή Κύκκου και δύο χειρόγραφων κωδίκων που περιέχουν τα έργα Είσοδος Φυσικής Ακροάσεως (κώδικας 28 του έτους 1715· ο Κύρκης διαβάζει αψκ', ενώ ο Αγαμέμνων Τσελίκας που έκανε τη φωτογράφιση των χειρογράφων διορθώνει σε αψφε') και Περί Γενέσεως και Φθοράς (κώδικας 19, τέλη 17ου-αρχές 18ου αι.) του Κορυδαλέα. Για τον πρώτο ο Κύρκης σημειώνει: «Ο κώδιξ 28 φαίνεται ότι αντεγράφη εν Κύπρω και ίσως εν τη ι. μ. Κύκκου [...] έκ τινος εκ των πολλών έκτοτε κυκλοφορουμένων εν τη νήσω χειρογράφων του Θεοφίλου Κορυδαλέως, μαθηταί του οποίου είχαν διατελέσει αριθμός Κυπρίων λογίων και ιερομένων [...] Έκ τινος εν Κύπρω σωζομένου χειρογράφου φαίνεται ότι εγένετο κατά το 1779 η έκδοσις της Είσοδου Φυσικής Ακροάσεως, διά πρώτην φοράν [...] Ο Χρύσανθος, όστις μετά του Πάφου Παναρέτου, συνέβαλεν εις την έκδοσιν της Είσοδου [...] συνεδέετο προς την ι. μ. Κύκκου [...] ως επίσης και ο Κυπριανός [...] Επομένως δυνατόν ο Κυπριανός να παρέλαβε το εξ ου εξέδωκε την Είσοδον χειρόγραφον παρά του Χρύσανθου.» Πάντως, συμπληρώνει, δεν φαίνεται πιθανό η έκδοση να έγινε από το συγκεκριμένο χειρόγραφο, καθώς αυτό παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από το έντυπο («ιδίως παραλείψεις, αλλά και χωρία μη περιεχόμενα εν τη εκδόσει») (Κύρκης, ό.π.). Παρόμοια ισχύουν και για το χειρόγραφο του Περί Γενέσεως και Φθοράς, για το οποίο επίσης δεν έχουμε καμία ένδειξη ότι χρησιμοποιήθηκε για την αντίστοιχη έκδοση. Επίσης, δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι κάποιο από τα δύο χειρόγραφα προέρχεται από την προσωπική βιβλιοθήκη του Κυπριανού.

36 Η πληροφορία που παίρνουμε από τους υπάρχοντες καταλόγους χειρογράφων είναι ότι το μοναδικό σωζόμενο χειρόγραφο των Άρεσκόντων τοίς φιλοσόφους φέρει χρονολογία 1818, είναι δηλαδή μεταγενέστερο της έντυπης έκδοσής του έργου. Βλ. το σχετικό λήμμα στο συγκεκριμένο κατάλογο του Γ. Καρά, Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία, τόμος Β', Αθήνα 1993.

37 Για αναλυτική τεκμηρίωση αυτής της θέσης βλ. Μ. Πατηνιώτης, Απόπειρες διάμρφωσης

πρέπει να υποθέσουμε ότι το χειρόγραφο του έργου ή κάποιο λανθάνον αντίγραφο του έφτασε στα χέρια του Κυπριανού είτε όσο αυτός βρισκόταν στην Κύπρο είτε —το πιθανότερο— κατά το διάστημα της παραμονής του στη Βενετία. Θα μπορούσαμε άραγε να εκτείνουμε το νήμα των εικασιών μας υποθέτοντας ότι το αντίγραφο που συμβουλευτήκε ο Κυπριανός βρισκόταν ήδη στο τυπογραφείο του Γλυκή όπου είχε σταλεί από τον ίδιο τον Βούλγαρη προκειμένου να εκδοθεί;³⁸ Μέχρι να έρθουν στο φως περισσότερα στοιχεία είναι αδύνατο να δώσουμε μια πειστική απάντηση σε τέτοιου είδους ερωτήματα. Όπως και να έχει το πράγμα, όμως, είναι βέβαιο ότι κάποια στιγμή ο Κυπριανός διάβασε και αποφάσισε να χρησιμοποιήσει τα Άρεσκοντα για τη σύνταξη της «Προθεωρίας». Κι εδώ, ακριβώς, βρίσκεται το κεντρικό ερώτημα της μελέτης μας: Με ποια κριτήρια αποφάσισε ο Κυπριανός ότι το κείμενο των Άρεσκόντων —ένα καθ' όλα νεωτερικό κείμενο— ήταν κατάλληλο να προλογίσει την έκδοση των δύο αντιπροσωπευτικότερων έργων αριστοτελικής φιλοσοφίας του 17ου αιώνα;

Σκέψεις για τον αναπροσανατολισμό της ιστορικής έρευνας

Κατά ένα φαινομενικά παράδοξο τρόπο, το παραπάνω ερώτημα θα μπορούσε να αντιστραφεί: Τι εμπόδιζε τον Κυπριανό να χρησιμοποιήσει το κείμενο των Άρεσκόντων για να προλογίσει την έκδοση των αριστοτελικών σχολίων του Κορυδαλέα; Είναι μόνο μια ιστοριογραφική προκατάληψη που μας εμποδίζει να δούμε τα πράγματα από την άλλη πλευρά του καθρέφτη.

Η τρέχουσα ιστοριογραφία επικεντρώνει την προσοχή της σε δίπολα που συχνά συσκοτίζουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε η επαφή της νεοελληνικής σκέψης με τις νεότερες επιστήμες και τη φιλοσοφία. Σε αυτό το πλαίσιο, αποδίδει «προοδευτικό» ή «συντηρητικό» χαρακτήρα σε έργα και πρόσωπα ανάλογα με το βαθμό και την πιστότητα με την οποία αυτά αντανακλούν τις πνευματικές ζυμώσεις του ευρωπαϊκού χώρου. Εξετάζει, λόγου χάριν, τι υιοθετούν

επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18ου αιώνα. Αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη, Διδακτορική διατριβή (Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας ΕΚΠΑ-ΕΜΠ), Αθήνα 2001, σ. 306-311.

38 Για την εκδοτική δραστηριότητα του τυπογραφείου του Γλυκή βλ. την μελέτη του Γ. Βελουδή, ό.π. (σημ. 19).

και τι απορρίπτουν οι λόγιοι του 18ου αιώνα στην επαφή τους με τις επιστημονικές και φιλοσοφικές ιδέες του Διαφωτισμού· τι κατανοούν και τι θεωρούν ανεξήγητο ή αβάσιμο· τι θεωρούν χρήσιμο και τι άχρηστο· ποιες ιδέες επιλέγουν να εισαγάγουν στην πνευματική ζωή του τόπου τους και σε ποιες αντιστέκονται. Η προσέγγιση αυτή δεν στερείται ενδιαφέροντος, καθώς φέρνει στην επιφάνεια πολλές πληροφορίες για το πραγματολογικό και το γραμματολογικό υπόβαθρο της όλης διαδικασίας. Παραμένει, όμως, εγκλωβισμένη σε μια θετικιστική θεώρηση της ιστορίας, η οποία περιορίζει σημαντικά τις ερμηνευτικές της δυνατότητες. Παραδόξως, η ανεπάρκεια αυτής της θεώρησης φαίνεται καλύτερα κατά την εξέταση των πιο «καθαρών» περιπτώσεων: Ο Ευγένιος Βούλγαρης και ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800), αν εξεταστούν από κάποια απόσταση, είναι δύο τολμηροί νεωτεριστές λόγιοι του 18ου αιώνα, που συνέβαλαν αποφασιστικά στο συγχρονισμό της ελληνικής παιδείας με τα νέα ρεύματα της ευρωπαϊκής σκέψης. Ο Βενιαμίν Λέσβιος (1759/62-1824) είναι ένας εξίσου τολμηρός λόγιος που υπήρξε «διαπρύσιος» κήρυκας του ηλιοκεντρισμού, στα τέλη του 18ου αιώνα. Ο Σέργιος Μακρραίος (1734/40-1819), την ίδια εποχή, είναι ένας «καθαρός αριστοτελικός», ο οποίος υπερασπίζεται το γεωκεντρικό σύστημα από τις επιθέσεις των «οπαδών του Κοπερνίκου» με ένα σύγγραμμα που έχει προκαλέσει τη βδελυγμία πολλών ιστορικών.³⁹ Τι περισσότερο θα μπορούσαμε να πούμε γι' αυτούς τους λογίους; Ενδεχομένως, να σχολιάσουμε σε υποσημείωση την άρνηση του Βούλγαρη να συνταχθεί με τον ηλιοκεντρισμό («προφανώς» για θεολογικούς λόγους), την επινόηση ενός «περιέργου» αβαρούς ρευστού από το Βενιαμίν με το όνομα «πανταχηκίνητον» που ερμηνεύει σχεδόν το σύνολο των φυσικών φαινομένων και το συντηρητισμό του πατριαρχείου που βρίσκεται πίσω από την ιδεολογική εκστρατεία του Μακρραίου. Εκείνο που έχει σημασία σε τελευταία ανάλυση, όμως, είναι η στάση αυτών των ανθρώπων απέναντι στη νεωτερικότητα: Κάποιοι εισάγουν στον ελληνικό χώρο τις νεότερες επιστημονικές ιδέες —έστω και με ορισμένες εκπτώσεις— ενώ άλλοι είναι φορείς παρωχημένων φιλοσοφικών αντιλήψεων, που τους οδηγούν στην απόρριψη κάθε νεωτερισμού.

Το πρόβλημα είναι ότι με αυτό τον τρόπο εξαφανίζεται από το

39 Τρόπαιον εκ τής Ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν οπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου ἐν τρισὶ διαλόγοις, φιλοπονηθὲν παρὰ τοῦ δασκάλου τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἐν Κπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς Σεργίου Μακρραίου, Βιέννη 1797.

προσκήνιο το σημαντικότερο από ιστορική άποψη στοιχείο, η ίδια η διαδικασία, δηλαδή, μέσω της οποίας πραγματοποιείται η οικειοποίηση των φιλοσοφικών και επιστημονικών ιδεών στο πλαίσιο υποδοχής. Μολονότι η επίδειξη νεωτερικότητας εκ μέρους του Βούλγαρη και του Θεοτόκη έχει ξεχωριστή σημασία, ο χαρακτήρας αυτής της νεωτερικότητας είναι αδύνατο να κατανοηθεί, αν δεν ενταχθεί στο συνολικό ιδεολογικο-πολιτικό τους εγχείρημα — ένα εγχείρημα που είναι στενά συνδεδεμένο με τη φυσιογνωμία της υπό διαμόρφωση ελληνικής κοινωνίας του 18ου αιώνα. Με την ίδια έννοια, η «περιέργη» επινόηση του «πανταχηκίνητου» από τον Βενιαμίν Λέσβιο δεν μπορεί να κατανοηθεί επαρκώς αν δεν συνδεθεί με την πρόθεση ενός —κατά τα άλλα, «προοδευτικού»— λογίου να αρθρώσει έναν προσωπικό φιλοσοφικό λόγο για τη φύση σε αντιδιαστολή και όχι σε συμφωνία με τις θεμελιώδεις αρχές της νεωτέρας μηχανικής.⁴⁰ Όσο για τον «αριστοτελικό» Σέργιο Μακρραίο, έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί το γεγονός ότι στηρίζει την απόρριψη του ηλιοκεντρισμού σε επιχειρήματα τα οποία αντλεί, κυρίως, από μια εκδοχή της ίδιας της νεωτέρας φυσικής και όχι από τον Αριστοτέλη.⁴¹ Πώς μπορούμε, λοιπόν, να αναδειξουμε και να αξιολογήσουμε αυτές τις διαστάσεις της πνευματικής δραστηριότητας των ελληνόφωνων λογίων της εποχής και τι μαθαίνουμε από μια τέτοια ανάγνωση;

Ένας από τους βασικούς στόχους της παρούσας εργασίας είναι να εικονογραφήσει μια συγκεκριμένη ιστοριογραφική προσέγγιση: Η εισαγωγή των φιλοσοφικών και επιστημονικών ιδεών του Διαφωτισμού στην ελληνόφωνη κοινωνία του 18ου αιώνα συνιστά μια διαδικασία οικειοποίησης, στη διάρκεια της οποίας οι ιδέες αυτές μετασχηματίζονται, ανασηματοδοτούνται και αφομοιώνονται στο πλαίσιο των τοπικών πνευματικών παραδόσεων. Το αποτέλεσμα είναι η παραγωγή ενός νέου φιλοσοφικού λόγου περί της φύσης, στον οποίο αποτυπώνονται σημαντικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά του χώρου υποδοχής: Μεθοδολογικά πρότυπα, οντολογικές δεσμεύσεις, φιλοσοφικοί προσανατολισμοί, παιδαγωγικές πρακτικές, θρησκευτικές πεποιθήσεις, πολιτι-

40 D. Dialetis, K. Gavroglu, M. Patiniotis, «Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries. The process of appropriation and the dynamics of reception and resistance», στο K. Gavroglu *The Sciences in the European Periphery ...*, 6.π. (σημ. 2), σ. 41-71.

41 Το «παράδοξο» αυτό συμπέρασμα συνάγεται εύκολα από μια προσεκτική ανάγνωση του Τροπαιού. Επιφυλάσσομαι να τεμηριώσω αναλυτικότερα αυτή τη θέση σε μελλοντική εργασία.

κά οράματα βρίσκουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, την έκφρασή τους στις φιλοσοφικές συνθέσεις των λογίων της εποχής. Το εγχείρημα του Κυπριανού καταγράφει με ιδιαίτερος εύλωτο τρόπο αυτήν ακριβώς τη συνάντηση. Ο Κυπριανός ήταν σε θέση να συντάξει την «Προθεωρία» βασιζόμενος σε ένα κείμενο του Βούλγαρη γιατί, απλούστατα, το νεωτερικό φιλοσοφικό σύστημα του Βούλγαρη δεν είναι ασύμβατο με τις θεμελιώδεις ιδέες της αριστοτελικής φυσικής.

Ο Βούλγαρης είναι ο πρώτος στοχαστής του 18ου αιώνα που επιχειρεί να οικοδομήσει με συστηματικό τρόπο ένα νέο φιλοσοφικό λόγο που θα συγχρονίζει την κοινωνία της εποχής του με τις ποικίλες επιτεύξεις του ευρωπαϊκού πνεύματος. Με αυτή του την ιδιότητα, όμως, βρίσκεται στο μεταίχμιο δύο πολύ διαφορετικών παραδόσεων: Ενώ από τη μία λειτουργεί ως φορέας της νεωτερικότητας με ένα δυναμισμό που, συχνά, τον έφερε σε σύγκρουση με διάφορα κέντρα εξουσίας της εποχής του, από την άλλη αισθάνεται υποχρεωμένος να διαφυλάξει και να αναδείξει εκείνα τα στοιχεία που προσδίδουν στο ακροατήριό του την ιδιαίτερη κοινωνική και πνευματική του φυσιογνωμία: Την ελληνική παιδεία και την Ορθοδοξία. Γι' αυτό και το μείζον φιλοσοφικό του εγχείρημα συνίσταται στην οικοδόμηση μιας φιλοσοφικής σύνθεσης, στο πλαίσιο της οποίας η νεωτερικότητα θα καθίσταται συμβατή με την τοπικότητα.

Υπάρχει, όμως, και μία άλλη παράμετρος η οποία παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτό το εγχείρημα. Για ποια ακριβώς νεωτερικότητα μιλάμε; Η φυσική φιλοσοφία της εποχής του απέχει πολύ από το να αποτελεί ένα ομοιογενές και κοινά αποδεκτό πρότυπο άσκησης της επιστήμης. Μολονότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο 18ος αιώνας είναι η περίοδος που η νεότερη επιστήμη αποκτά υπόσταση, δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι είναι επίσης η περίοδος που συνυπάρχουν διαφορετικές και όχι απαραίτητες συμπληρωματικές θεωρήσεις της φύσης. Το ίδιο το έργο του Νεύτωνα —του θεμελιωτή της νεότερης φυσικής— τροφοδοτεί αυτή την πολλαπλότητα και την πολυσημία των ερευνητικών προγραμμάτων: Η εξεργασία των μαθηματικών αρχών της κίνησης, που πραγματοποιεί ο Νεύτωνας στις *Principia*, βρίσκεται στη βάση της κλασικής μηχανικής, η οποία, την εποχή εκείνη, αποτελεί ακόμα κλάδο των μαθηματικών και όχι της φυσικής: τα πειράματά του στην οπτική και οι στοχασμοί του σχετικά με τη θεωρητική θεμελίωση της πειραματικής επαγωγής προσδίδουν κύρος στην «πειραματική φιλοσοφία», η

οποία, όμως, βρίσκεται ακόμα στους αντίποδες της μαθηματικής μελέτης της φύσης: οι προβληματισμοί του, τέλος, σχετικά με τη φύση της ύλης και της δύναμης ενσωματώνονται σε ποικίλες φιλοσοφικές θεωρήσεις του φυσικού κόσμου και συνδιαλέγονται με τις απόψεις του μεγάλου μεταφυσικού της εποχής του, Gottfried Wilhelm Leibniz και των επιγόνων του.⁴² Συνεπώς, ο Βούλγαρης βρίσκεται απέναντι σε μια ποικιλία προσεγγίσεων στα ζητήματα της φύσης, που όλες έχουν τις απαρχές τους (ή αναφέρονται) στο έργο του Νεύτωνα, αλλά κάθε μια από αυτές κατοπτρίζει τις ιδιαίτερες πνευματικές καταβολές των φορέων της.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Βούλγαρης γνωρίζει σε βάθος όλη τη σχετική γραμματεία. Περιδιαβαίνει άνετα σε όλο το εύρος του φάσματος, από τη νευτώνεια «ορθοδοξία» μέχρι τη λειβνίτεια αναίρεση. Και κατανοεί αυτό που είναι αρκετά δύσκολο να συλλάβει ο σημερινός ερευνητής: Ότι ο 18ος αιώνας είναι ο αιώνας της δοκιμασίας των διάφορων θεωρήσεων της φύσης. Σημαντικά ζητήματα αρχών βρίσκονται σε εκκρεμότητα, ενώ θεμελιώδεις έννοιες της φυσικής φιλοσοφίας (όπως η αδράνεια, η δύναμη, η δράση από απόσταση και η ύλη) είναι ακόμα φορτισμένες με πολλαπλές, ασαφείς και συχνά αντικρουόμενες σημασίες. Το σχήμα που θα επικρατήσει δεν είναι ακόμα δεδομένο και οι απαντήσεις στα διάφορα ανοιχτά προβλήματα της φυσικής θα καθορίσουν σε μεγάλο βαθμό την έκβαση αυτής της διαδικασίας. Μ' αυτή την έννοια, το αίτημα του συγχρονισμού της ελληνόφωνης παιδείας με τις επιτεύξεις του «ευρωπαϊκού πνεύματος», στο οποίο καλούνται να ανταποκριθούν

42 I. Newton, *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*, Λονδίνο 1687 και του ίδιου, *Opticks or a Treatise of the Reflections, Refractions, Inflections and Colours of Light*, Λονδίνο, 41730. Η πιο εύλωτη τεκμηρίωση της πολυσημίας του νευτώνειου προγράμματος βρίσκεται στην *Encyclopedie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* και ιδιαίτερα στα άρθρα «Newtonianisme ou Philosophie Newtonienne», «Philosophie Experimentale» και «Mechanique». Συγγραφές και των τριών άρθρων είναι ένας αυτόπτης μάρτυρας και πρωταγωνιστής στις ζυμώσεις που συμβαίνουν στο χώρο του νευτωνισμού, ο Jean Le Rond d'Alembert (1717-1783). Για μια σφαιρικότερη επισκόπηση του θέματος, βλ. ενδεικτικά: C. Ilits, «Madame du Chatelet's metaphysics and mechanics», *Studies in the History and Philosophy of Science*, 8 (1977), 29-48· S. Schaffer, «Natural Philosophy» στο G.S. Rousseau και R. Porter (επιμέλεια), *The ferment of knowledge. Studies in the historiography of eighteenth-century science*, Κέμπριτζ 1980, σ. 55-91· A. Guerrini, «James Keill, George Cheyne, and Newtonian physiology, 1690-1740», *Journal of the History of Biology*, 18 (1985), 247-266· J.E. Force, «Science, deism and William Whiston's "third way"», *Ideas and Production: A Journal in the History of Ideas*, 7 (1987), 18-33· P. Casini, «Newton's Principia and the Philosophers of the Enlightenment» στο D.G. King-Hele και A.R. Hall (επιμέλεια), *Newton's Principia and its Legacy*, Λονδίνο 1988, σ. 35-52· J.M.M.H. Thijssen, «David Hume and John Keill and the Structure of Continua», *Journal of the History of Ideas*, 53 (1992), 271-286.

οι λόγιοι της εποχής, ενέχει ένα μείζον φιλοσοφικό καθήκον: Δεν αρκεί να υιοθετήσουν την «ορθή» γνώση ή τις «ανακαλύψεις» της νεότερης επιστήμης ούτε βεβαίως μια φασματική οντότητα, όπως είναι ακόμα το 18ο αιώνα η «νευτώνεια φυσική». Οφείλουν να τοποθετηθούν στην «ευρυχωρία» των ανοιχτών ζητημάτων που αφορούν τη φιλοσοφική θεώρηση της φύσης και τις αντίστοιχες αρχές του επιστημονικού λόγου. Αυτή ακριβώς η «ευρυχωρία» καθορίζει τους όρους υπό τους οποίους οι νέες επιστημονικές και φιλοσοφικές ιδέες συναντιούνται και συνδυάζονται με τις τοπικές πνευματικές παραδόσεις του χώρου υποδοχής.

Οι πνευματικές καταβολές του Βούλγαρη συνδέονται στενά με τον κορυφαίο νεοαριστοτελισμό, την παράδοση που κυριαρχεί στην ελληνική παιδεία ήδη για ένα αιώνα και μέχρι εκείνη την εποχή δεν έχει βρεθεί αντιμετώπιση με κανένα σοβαρό ανταγωνιστή στον τομέα της φιλοσοφίας. Το βασικότερο χαρακτηριστικό αυτής της παράδοσης είναι η έμφαση που δίνει στην περί φύσεως διδασκαλία του Αριστοτέλη. Το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη μας, γιατί σημαίνει ότι ο Βούλγαρης αναδύεται από μια παιδεία που διαθέτει ένα συστηματικό φιλοσοφικό λόγο για όλα τα φυσικά ζητήματα. Και μάλιστα θεμελιώνεται σε αυτόν. Αυτό είναι ένα στοιχείο, το οποίο ο Βούλγαρης αδυνατεί να αγνοήσει, για λόγους σχεδόν ανυπέμβλητους: Ο κορυφαίος αριστοτελισμός αποτελεί τη βάση των προσλαμβάνουσών του παραστάσεων, το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται αυτονόητα κάθε γνώση που αφορά τις οντότητες και τα φαινόμενα του φυσικού κόσμου. Με αυτή την έννοια, ο Βούλγαρης είναι φορέας μιας συνεκτικής φιλοσοφικής θεώρησης της φύσης, μιας παιδείας που δεν έχει κενά στην ανάγνωση του κόσμου, δεν έχει απορίες για τα φαινόμενα. Παράλληλα και για λόγους που έχουν να κάνουν με τις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες υπό τις οποίες επικράτησε ο νεοαριστοτελισμός αλλά και με το λογοκρατικό χαρακτήρα της ελληνικής παιδείας, ούτε η κοινωνία της εποχής ούτε η Ορθόδοξη Εκκλησία θέτουν νέα ερωτήματα σχετικά με την ερμηνεία του φυσικού κόσμου. Συνεπώς, το αδιέξοδο της αριστοτελικής προσέγγισης δεν έχει καταδειχθεί. Αναμφίβολα, ο Βούλγαρης ως μορφωμένος άνθρωπος της εποχής του και ως φορέας ενός νεωτεριστικού προγράμματος καταλαβαίνει τις ανεπάρκειές της. Εκείνο που αδυνατεί να συλλάβει είναι η ανάγκη της πλήρους και αποφασιστικής ρήξης με κάθε εκδοχή της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Κατά μία έννοια, δεν έχει ούτε λόγο ούτε τρόπο να κατανοήσει μια τέτοια

ανάγκη. Η κορυφαία διδασκαλία δεν αντιπροσωπεύει γι' αυτόν τον εχθρό που πρέπει να αφανιστεί από το προσκήνιο της φιλοσοφίας και της επιστήμης αντιπροσωπεύει μια ανεπαρκή φιλοσοφική θεώρηση της φύσης που πρέπει να διορθωθεί, να διευρυνθεί, να συγχρονιστεί με τις νεότερες θεωρήσεις. Ακόμα κι αν το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας οδηγεί σε ένα ριζικά νέο φιλοσοφικό λόγο περί της φύσης, η στάση του απέναντι στον κορυφαίο νεοαριστοτελισμό είναι τέτοια που του επιτρέπει, εντέλει, να ενσωματώνει στο σύστημά του θεμελιώδεις αρχές της αριστοτελικής φυσικής. Κι αυτό, ακριβώς, είναι το πρόγραμμα που υλοποιεί κατά τη συγγραφή των Άρεσκόντων τοίς Φιλοσόφοις.

Ο χειρισμός των γνωσιολογικών αρχών της φυσικής αποτελεί χαρακτηριστικό —και απολύτως σχετικό με τη συζήτησή μας— παράδειγμα αυτής της τακτικής. Ο Βούλγαρης, σε όλη την έκταση των Άρεσκόντων, συντάσσεται ανεπιφύλακτα με το φιλοσοφικό εγχείρημα των «νεωτέρων». Η θεματολογία του, οι βιβλιογραφικές αναφορές του και τα πραγματολογικά δεδομένα που χειρίζεται δεν αφήνουν την παραμικρή αμφιβολία ότι η συζήτηση στην οποία συμμετέχει είναι η συζήτηση της νεότερης φυσικής φιλοσοφίας. Ο τρόπος με τον οποίο επιλέγει να προσεγγίσει το αντικείμενό του, ωστόσο, δεν είναι ούτε ο τρόπος της ορθολογικής μηχανικής ούτε ο τρόπος της πειραματικής φιλοσοφίας. Είναι ο τρόπος της φιλοσοφικής παράδοσης, που κυριαρχεί στην ελληνική παιδεία της εποχής του: Η συναγωγή διά του λόγου των καθολικών αιτιών των φαινομένων και η παραγωγή μιας συνεκτικής θεώρησης του φυσικού κόσμου, η οποία θεμελιώνεται σε ενιαίες μεταφυσικές παραδοχές και διέπεται από τους κανόνες της λογικής. Η επιλογή αυτή φαίνεται πολύ καθαρά στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται το μεθοδολογικό τρίπτυχο παρατήρηση-πείραμα-μαθηματικά: Το σχήμα αυτό παίρνει, στο έργο του, εντελώς διαφορετικό νόημα από εκείνο που είχε στη φυσική φιλοσοφία του καιρού του. Η παρατήρηση ταυτίζεται με την «ιστορική φυσιολογία» του Αριστοτέλη, που εξαντλείται στην περιγραφική παράθεση των φαινομένων· το πείραμα με τις πειραματικές επιδείξεις, που αποβλέπουν στην κατανόηση των φυσικών αρχών· τα μαθηματικά με τις στοιχειώδεις γεωμετρικές γνώσεις που απαιτούνται για την απλή παρακολούθηση των ποσοτικών υπολογισμών που συνοδεύουν τα πειράματα. Η ευρετική αξία του πειράματος και η αλγεβρική διερεύνηση των αρχών της κίνησης δεν έχουν θέση στο συγκεκριμένο πλαίσιο. Και όχι μόνο αυτό: Το μεθοδολογικό τρίπτυχο παρατήρηση-πείραμα-

μαθηματικά δεν αντλεί το κύρος του από την συμβολή του σε μια νέα —οιονεί επιστημονική— ανάγνωση της φύσης, αλλά από τη συμμόρφωσή του με τις γνωσιολογικές προκείμενες των αρχαίων (ιδιαίτερος του Αριστοτέλη)⁴³ και την ικανότητά του να διευρύνει την υπάρχουσα —φιλοσοφική— θεώρηση της φύσης.

Την ίδια τακτική και μάλιστα με εξόχως έντεχνο τρόπο ακολουθεί ο Βούλγαρης και σε πιο «σκληρά» ζητήματα φυσικής. Η θεωρία της κίνησης που αναπτύσσει σε μεγάλο μέρος των Άρεσκόντων χαρακτηρίζεται από μια ενδιαφέρουσα δισημία. Αφενός, φέρει όλα τα χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας: Τα πειράματα που περιγράφει, οι αρχές που υιοθετεί, οι νόμοι που διατυπώνει παραπέμπουν σαφέστατα στα εγχειρίδια φυσικής φιλοσοφίας της εποχής του. Από την άλλη πλευρά, όμως, αυτή η ίδια θεωρία αφομοιώνεται στο εννοιολογικό υπόβαθρο που ορίζεται από το αριστοτελικό ζεύγος υλικό αίτιο — ποιητικό αίτιο. Σε αυτό το πλαίσιο, η ύλη διατηρεί την οντολογική της πρωτοκαθεδρία έναντι της κίνησης, όπως ακριβώς συμβαίνει και στην κορυδαλική φυσική. Ως εκ τούτου, η πραγμάτευση των αρχών της κίνησης προϋποθέτει την αναφορά στις ιδιότητες της ύλης, κάτι που είναι αδιανόητο για τη νέα επιστήμη της μηχανικής. Η σημαντικότερη συνέπεια αυτής της επιλογής είναι ότι η αδράνεια, η *vis inertiae* των *Principia*, παύει να αποτελεί όρο της μαθηματικής μελέτης της κίνησης και μετατρέπεται σε εγγενές χαρακτηριστικό των φυσικών σωμάτων, το οποίο αντιπροσωπεύει την έμφυτη παθητικότητα της *materia prima*. Το ποιητικό αίτιο, από την άλλη, απορροφά τις ποικίλες εκδοχές της δύναμης που εμφανίζονται στη νεότερη φυσική φιλοσοφία. Παράγοντες τόσο διαφορετικοί όσο η «κατὰ πρόεσιν» κίνηση με την οποία έχει εφοδιάσει ο Θεός τα ουράνια σώματα, οι κρούσεις, η ψυχή και οι ελκτικές δυνάμεις, αποτελούν, κατά τον Βούλγαρη, διαφορετικές παραλλαγές του ποιητικού αιτίου. Χάρη σε αυτή τη σημασιολογική διεύρυνση των εννοιών του υλικού και του ποιητικού αιτίου, ο Βούλγαρης κατορθώνει να εντάξει τη συζήτηση για τα χαρακτηριστικά της κίνησης, η οποία αποτελεί τη βάση της ορθολογικής μηχανικής, στο πλαίσιο της αριστοτελικής οντολογίας. Όπως ακριβώς συμβαίνει στην κορυδαλική φυσική, η κίνηση στα Άρεσκοντα περιγράφεται ως αποτέλεσμα της δράσης του ποιητικού αιτίου, η οποία

43 Ας μην ξεχνάμε το απόσπασμα που σχολιάσαμε ήδη παραπάνω: «Ἐκατέρω τῶ εἶδει ἐπιχειρήσας ὄψθη Ἀριστοτέλης, τὰ μὲν καθ' ἱστορίαν διελθὼν [...] τὰ δὲ καθ' ἐπιστήμην αἰτιολογικῶς φυσιολογήσας» (Άρεσκοντα, σ. 4).

μετατρέπει τη «δυνάμει» κινητικότητα της ύλης σε «ενεργεία» κίνηση του φυσικού σώματος. Παραδόξως, τα συμπεράσματα που συνάγονται από αυτή την προσέγγιση δεν απέχουν από τις κοινά αποδεκτές αρχές της νευτώνειας φυσικής, ενώ στα ζητήματα όπου υπάρχουν αποκλίσεις απόψεις ο Βούλγαρης φιλοδοξεί να προσφέρει πρωτότυπες απαντήσεις που θα είναι σύμφωνες με το πνεύμα της νευτώνειας σύνθεσης. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το εννοιολογικό υπόστρωμα από το οποίο αντλεί τις αρχές του φιλοσοφικού του λόγου περί της φύσης παραμένει η κορυδαλική φυσική.⁴⁴

Επίλογος

Ποιος ο λόγος, λοιπόν, να μη χρησιμοποιήσει ο Κυπριανός το κείμενο του Βούλγαρη στην εισαγωγή της Εισόδου Φυσικής Άκροάσεως; Η πρόθεσή του είναι απολύτως έντιμη και δηλώνεται ρητά στο ίδιο το κείμενο της «Προθεωρίας»: Ο Αριστοτέλης υπήρξε πρόδρομος και των δύο τρόπων με τους οποίους ασκείται η φυσική, τόσο της «ιστορικής» δηλαδή, όσο και της «αιτιολογικής» φυσιολογίας. Και ο εμβριθέστερος μελετητής του αριστοτελικού έργου στους νεότερους χρόνους υπήρξε ο Κορυδαλέας. Η κυκλοφορία των χειρογράφων του κάλυψε, για πολλά χρόνια, τις ανάγκες των «φυσιολογούντων» που δεν ήταν σε θέση να μελετήσουν ξενόγλωσσα συγγράμματα φυσικής φιλοσοφίας. Και τώρα, ήρθε η ώρα να ωφεληθούν ακόμα περισσότερα μέλη του «ήμετέρου γένους» χάρη στην έντυπη έκδοση και, ως εκ τούτου, την ακόμα μεγαλύτερη διάδοση των κορυδαλικών συγγραμμάτων.⁴⁵ Οι γραμμές αυτές γράφονται το 1778 και ο συντάκτης τους δεν φαίνεται να προβληματίζεται για τη συμβατότητα της κορυδαλικής παράδοσης με τα νεότερα ρεύματα της φυσικής φιλοσοφίας που την εποχή εκείνη εισβάλλον ορμητικά στην ελληνική παιδεία. Και ο λόγος είναι ότι, όπως είδαμε, δεν τίθεται καν τέτοιο ζήτημα. Ο Βούλγαρης, από τον οποίο ο Κυπριανός αντλεί για να συντάξει το κείμενο της «Προθεωρίας», έχει ήδη συνθέσει ένα σύγγραμμα φυσικής φιλοσοφίας στο οποίο η συμβατότητα μεταξύ

44 Για μια διεξοδικότερη πραγμάτευση των ζητημάτων που αναπτύχθηκαν στις δύο τελευταίες παραγράφους, βλ. Πατηνιώτης, Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου..., ό.π. (σημ. 37), ιδιαίτερα τις ενότητες 6.1 «Ο σκοπός και ο τρόπος της φυσικής φιλοσοφίας», 6.3 «Περί της των σωμάτων αδρανείας» και 6.4 «Κίνηση και δύναμη στα Άρεσκοντα τοῖς Φιλοσόφοις».

45 «Προθεωρία», σ. ζ'-η'.

νεοαριστοτελισμού και νεότερης φυσικής καθίσταται όχι μόνο δυνατή αλλά και πλήρως λειτουργική. Σε αυτό ακριβώς συμπυκνώνεται και η ουσία της οικειοποίησης. Επιτρέπει στους αποδέκτες των νέων ιδεών να λειτουργούν ταυτοχρόνως ως διαμορφωτές και παραγωγοί ενός νέου λόγου, όπου μαζί με τις νέες ιδέες αποτυπώνονται οι κοινωνικές ιδιαιτερότητες και οι φιλοσοφικές δεσμεύσεις του περιβάλλοντος υποδοχής. Ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός, ενεργώντας ως μεσολαβητής μεταξύ του Κορυδαλέα και του Βούλγαρη, φέρνει στο φως τα αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας και απεικονίζει με εξόχως αποκαλυπτικό τρόπο το εύρος του πεδίου εφαρμογής της.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το παράρτημα έχει σκοπό να παρουσιάσει σε αντιδιαστολή τα δύο κείμενα που μελετήθηκαν σε αυτή την εργασία, την «Προθεωρία ἐκ παλαιῶν και νεωτέρων ἐρανισθεῖσα» και τα εισαγωγικά κεφάλαια των *Ἀρεσκόντων τοῖς Φιλοσόφοις*. Στην αριστερή στήλη παρατίθεται σχεδόν ολόκληρο το κείμενο της «Προθεωρίας» διατεταγμένο κατά τρόπον ὥστε να διευκολύνεται η σύγκριση με τα αντίστοιχα αποσπάσματα από το κείμενο-πηγή. Οι υπότιτλοι που χωρίζουν τις θεματικές ενότητες είναι οι τίτλοι των κεφαλαίων των *Ἀρεσκόντων*, απ' όπου προέρχονται τα αποσπάσματα της δεξιάς στήλης. Η αντιπαραβολή βοηθά τον αναγνώστη να κατανοήσει την τεχνική συμπύκνωσης που ακολούθησε ο συντάκτης της «Προθεωρίας», αλλά και την ουσιαστική ταυτότητα των θέσεων που εκτίθενται στα δύο κείμενα. Οι ελληνικοί και αραβικοί αριθμοί στις αγκύλες παραπέμπουν στις αντίστοιχες σελίδες του κάθε τόμου.

«Προθεωρία»

Τα Ἀρέσκοντα τοῖς Φιλοσόφοις

Τὶς ἐν τῇ Φυσικῇ ὁ τρόπος τῆς θεωρίας, καὶ διαλήψεως

1. Καὶ πρῶτον τῆς Φυσιολογίας εἰς δύο διαιρουμένης, εἷς τε τὸ ἱστορικὸν, καὶ αἰτιολογικὸν, τῷ τῆς ἀληθείας θηρευτῇ οὐχ ἀπλῆν τινα Ἱστορίαν τῶν ἐν τῇ φύσει γινομένων ζητητέον ἀφελῆ καὶ ἀπράγμονα, ἀλλὰ τοῖς αἰτίοις τούτων ἐμβατεύειν [= να φτάνει μέχρι τις αιτίες]. μετιτέον [= πρέπει να εξετάζει] δὲ καὶ τῆς τῶν ἐν τῇ φύσει γνώσεως, ἀλλὰ γοῦν ἐφ' ὅσον αὕτη πρὸς τὴν τὰ αἴτια ἀνιχνεύουσα ὁδὸς ἐστὶ καὶ ἀνάβασις [δ'].

Τῆς Φυσιολογίας εἰς τὴν Ἱστορικὴν, καὶ Αἰτιολογικὴν, κατὰ τὸ διάφορον τῆς θεωρίας διχαζομένης, τῷ περὶ τὰ φύσει ὄντα ἔργον μέλλοντι καταθέσθαι, οὐχ ἀπλῆν τινα μόνον Ἱστορίαν τῶν ἐν τῷ παντὶ γινομένων ζητητέον, ἀφελῆ καὶ ἀπράγμονα, ἀλλὰ καὶ τούτων τοῖς αἰτίοις ἐμβατεύειν, ὅσα θηράσματα, δέον, τοὺς λόγους δι' οὓς ταῦθ' οὕτω γίνεται, ὅσον ἔγχωρεῖ ἐκμοχλεύοντι. [...] Τῷ μὲν οὖν φυσιολογοῦντι, οὐδὲ τῆς ἱστορικῆς δῆπουθεν τῶν ἐν τῇ

φύσει ειδήσεως παραμελητέον, μετιτέον δε· ἀλλὰ γοῦν ἐφ' ὅσον αὕτη πρὸς τὴν τὰ αἴτια ἀνιχνεύουσαν ὁδὸς ἐστὶ καὶ ἀνάβασις [4].

2. Μηδὲ κατ' ἀφαίρεσιν τῆς ὕλης Μεταφυσικὰς χρῆ διώκειν αἰτίας, ἀλλὰ φυσικωτέρας, καὶ αἷς ἂν δοκοίη μᾶλλον τὴν φύσιν ἐνεργούσαν ἐφέπεσθαι, ἢ τὴν ψυχὴν ἐπινοοῦσαν ἐνήδεσθαι, καὶ οὕτω τὸν Φυσιολόγον τὴν ἐγκρυπτομένην ἀλήθειαν πειρᾶσθαι ἐκ μυχῶν ἀνιμῆσασθαι [= να ανασύρει] φύσεως [δ'].

Αἰτιολογικῶς δὲ φυσιολογοῦντας, οὐ κατ' ἀφαίρεσιν ἀπὸ τῆς ὕλης μεταφυσικὰς τινὰς χρῆ διώκειν αἰτίας, ὥσπου τοῖς Ἄραψιν ἦν εἰωθὸς φιλοσόφοις, καὶ τοῖς Σχολαστικοῖς εἰρημένοις, τοῖς μεταρσιολογίαις [= αερολογί-ες] περιτταῖς καὶ ἀκαίροις, καὶ φρενῶν θαυμασιὰ λεπτότητι, τὰ Ἀριστοτέλους δόγματα τοῖς ἑαυτῶν ὑπομνήμασι διῦλικόσι σχεδὸν, καὶ εἰς μυρίας ἀντιθέτους ἀλλήλαις διαρῶρηξασιν ὑπολήψεις, ἀλλὰ φυσικωτέρας, καὶ αἷς ἂν δοκοίη μᾶλλον τὴν φύσιν ἐνεργούσαν ἐφέπεσθαι, ἢ τὴν ψυχὴν ἐπινοοῦσαν ἐνήδεσθαι, κατὰ Δημόκριτον τὸν φυσικώτατον, ὥσπερ εἴρηται ἔργον εἶναι Φυσιολόγου τὴν ἐγκρυπτομένην ἀλήθειαν πειρᾶσθαι ἐκ μυχῶν ἀνιμῆσασθαι φύσεως καὶ τοὺς πλείστους τῶν Νεωτέρων, οὓς περιβοήτους περὶ το φυσιολογεῖν ὁ καθ' ἡμᾶς ἔστησε χρόνος [4]

3. Δεῖ τοίνυν τῇ πείρᾳ τὸν λόγον συνάπτειν. καὶ γὰρ τὰ πολλὰ ὁ λόγος σκάζει [=

Δέον ἄρα Φυσιολογοῦσι τὸν λόγον τῇ πείρᾳ συνάπτειν, πρὸς γὰρ τοι πειθῶ καὶ

χωλαίνει] μὴ ἐμμελεῖτε καὶ ἀκριβῆ πείρα συμπρωϊῶν τε καὶ στηριζόμενος, καὶ ἡ πείρα οὐδὲν εἰς ἐπιστήμην ἰσχύει μὴ ὑπὸ τοῦ λόγου ὁδηγουμένη [δ'].

πληροφορίαν, πείρᾳ πῶς λόγων εὐσθενεστέρα· ὡς ἐν τῇ περὶ Φύσεως διδασκαλίᾳ, καὶ λόγος τὰ πολλὰ σκάζει, μὴ ἐμμελεῖτε καὶ ἀκριβεῖ πείρα συμπρωϊῶν τε καὶ στηριζόμενος, καὶ πείρα πεπῆρωται, καὶ οὐδὲν εἰς ἐπιστήμην ὀνήνησι, μὴ ὑπὸ τοῦ λόγου ὁδηγουμένη [5].

4. Ἐπὶ τῶν ἐν τῷ παντὶ γινομένων τὸ ἄγνοιαν ἐσθ' ὅτε ὁμολογεῖν, τῶντι ἀνδρὸς ἐστὶ Φιλοσόσου πρεπωδέστερον, τοῦ μὴ ἐπαγγελομένου τὰ ἀκατανόητα συνιέναι. Καὶ θαυμαστὸν οὐδὲν, εἰ πλείστα τῶν τῆς Φύσεως ἀποτελεσμάτων ἀποδιδράσκει ἡμῶν τὴν διάνοιαν. καὶ γὰρ βραχὺς ὁ τοῦ ἀνθρώπου νοῦς, καὶ ἔντισιν ὀριοῖς περιώρισται, καὶ θεσμοῖς, οὓς ἔστησε τῇ φύσει ὁ τῶν πάντων Δημιουργὸς καὶ τῶν πάντων Κηδεμῶν, ἐν οἷς ἐμμένειν προσήκει, καὶ τὸ ἀσθενὲς καὶ ἀνίσχυρον ἡμῶν ὁμολογεῖν... [γ'].

Ταύτη τοι καὶ θεσμοῖς, οὓς ἔστηκε τῇ φύσει ἐκείνος [= ο Θεός], ἐμμένειν προσήκει, καὶ τοῦτοις προσέχειν ἐν ἅπασιν ὅσα γίνεται, δι' ὧν τε, καὶ καθ' οὓς γίνεται. Ἐὰν δὲ, ἦπου ἐν πολλοῖς πάνυ συμβαίνει, οἱ λόγοι οὗτοι διαδιδράσκουσιν ἡμῶν τὴν ἐπίνοιαν, θαυμαστὸν οὐδὲν, κατὰ τὰς νυκτερίδας ἐν τῷ φωτὶ, ὡς Ἀριστ. φησὶν ἀμβλυωποῦντων. Ἄλλ' ἐπὶ τῶν τοιοῦτων, καὶ το ἄγνοιαν ὁμολογεῖν τῷ ὄντι φιλόσοφον [5].

5. Συμπαραληπτέον ἔτι ἐπὶ τῆς Φυσικῆς καὶ τῶν Γεωμετρικῶν μαθημάτων⁴⁶ ἀντιληψίν τε καὶ

Συμπαραληπτέον ἐπὶ τῆς Φυσικῆς, καὶ τὴν ἀπὸ τῶν μαθημάτων (τοῦλάχιστον

46 Ἡ λέξις «μαθημάτων» των Ἀριστοτέλων μεταγράφεται ὡς «γεωμετρικῶν μαθημάτων» στην «Προθεωρία». Ο αναγνώστης θα πρέπει να γνωρίζει, ωστόσο, ὅτι αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ σοβαρὴ ἐννοιολογικὴ μετατόπιση, ἐφόσον μιὰ ἀπὸ τις σημασίες τῆς λέξεως «μάθημα» στην ἀρχαία ἐλληνικὴ συνδέεται με τὴ διδασκαλία των ἐπιστημῶν καὶ ἰδίως των μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, δηλαδὴ τῆς ἀριθμητικῆς, τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀστρονομίας. Βλ. τὸ λήμμα «μάθημα» στο Η.Γ.

ἐπικουρίαν. καὶ γὰρ ἡ μάθησις μάλα ὑπουργεῖ τῇ ἔξει πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, καὶ πρὸ πάντων τῇ τε μηχανικῇ, καὶ ὑδροστατικῇ, καὶ ὀπτικῇ, ἃ μέρη εἰκότως τῆς Φυσιολογίας γνωρίζεται. Διὰ τοῦτο καὶ Πλάτων τοὺς ἀγεωμετρήτους τῆς ἀκαδημίας ἀπῆγε, καὶ Ἀριστοτέλης πολλαχοῦ τῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων πλήρης ἐστὶ τῶν Μαθηματικῶν χρήσεων, ὡς δῆλον τῷ τὰ ἐκείνῳ πεποιημένα ἀναλύειν εἰδοῦσι [δ'].

6. Καὶ ἐπειδὴ διαφόροις τρόποις ἐστὶ εἰδέναι ἀσφαλῶς τὰ γινωσκόμενα, ἀρκεῖσθαι δεῖ τὸν φυσιολογοῦντα τῇ κατὰ φύσιν βεβαιότητι, ἥτις ἐστὶν ἐπίθεσις νοῦ ἀδιασάλευτος τοῖς ἄλλως ἔχειν μὴ δυναμένοις κατὰ τοὺς ὅρους τῆς φύσεως, οὓς ὁ Δημιουργὸς⁴⁷ ἐλευθέρως

γοῦν τῶν στοιχειωδεστέρων) ἐπικουρίαν. Ταῦτα γὰρ οὐχ ὅπως τὸν νοῦν ὑποθήγοντα ὀξύτερον ἀναφαίνει [= καθιστοῦν οξύτερο], καὶ πρὸς ἀπόδειξιν ἀκριβέστερον, ἀλλὰ καὶ τῆς Λογικῆς οὐχ ἥττον πραγματείας, εἰ μὴ καὶ μᾶλλον ὑπουργεῖ τῇ ἔξει τῇ ἀνὰ χεῖρας, ἐφ' ἀπασιν οὖν τοῖς αὐτῇ προκειμένοις, καὶ πρὸ πάντων τῇ τε Μηχανικῇ, καὶ Ὑδροστατικῇ, καὶ Ὀπτικῇ, ἃ μέρη εἰκότως τῆς ὅλης Φυσιολογίας γνωρίζεται. Ἔνθεντοι καὶ Πλάτων τοὺς Ἀγεωμετρήτους τῆς Ἀκαδημίας ἀπέειργε· καὶ Ἀριστ. πολλαχοῦ τῶν αὐτοῦ Συγγραμμάτων πλέως ἐστὶ τῶν μαθηματικῶν χρήσεων, ὡς δῆλον εἶτω κἄν βραχὺ τὰ ἐκείνῳ πεπονημένα ἀνελίττειν ἐγένετο [5].

Ἐπειδὴ τριτῶς ἐστὶν ἀσφαλῶς εἰδέναι τὰ γινωσκόμενα κατὰ τὸ τριτὸν εἶδος τῆς βεβαιότητος, περὶ ἧς ἐν τῇ Λογικῇ⁴⁸ εἴρηται, ἀρκεῖσθαι δεῖ τὸν φυσιολογοῦντα τῇ κατὰ φύσιν βεβαιότητι, ἥτις ἐστὶν ἐπίθεσις νοῦ ἀδιασάλευτος, τοῖς ἄλλως ἔχειν μὴ δυναμένοις, κατὰ τοὺς ἐπὶ τῶν ὄντων

L. iddell και R. Scott, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, μετάφραση Ξεν. Μόσχου, επιμέλεια Μ. Κωνσταντινίδου, Αθήνα χ.χ.

47 Μια επέμβαση που αξίζει να επισημανθεί: «Ἡ δημιουργὸς φύσις» των Ἀρεσκόντων γίνεται «ὁ Δημιουργὸς» στην «Προθεωρία» — προφανῶς ὄχι μόνο για λόγους συντομίας.

48 Εδώ ο Βούλγαρης αναφέρεται στη Λογική του, που εκδόθηκε στη Λειψία το 1766.

ἔθετο, καὶ οὓς παρ' αὐτῷ ἐστὶ τὸ τρέψαι, ἐπειδὴν αὐτῷ βουλευτόν ἢ, τί τῶν ὑπὲρ φύσιν οἰκονομήσασθαι [= να διευθετήσῃ]. τούτους δὲ τοὺς θεσμοὺς ὡς ἔδοξε τῷ διατάξαντι τὸ πᾶν νομοθετηθέντας, οὐδεὶς ἂν ἐπιβαλεῖν ἔξει διανοία, εἰ μὴ τῇ τῶν καθ' ἕκαστα γινομένων παρατηρήσει χειραγωγούμενος ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων [δ'].

7. Ὅστις δὲ ἀναπτύσσειν βούλεται τὰ ἐν τῇ Φύσει φαινόμενα τοῖς ἐξῆς κανόσι δεῖ προσέχειν τοῖς ὑποτεθεῖσι τῷ Νεύθωνι.
Α'. Οὐ πλείους τῶν φύσει ὄντων ἐπακτέον αἰτίας, ὅσαι καὶ ἀληθεῖς εἰσὶ, καὶ πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν φαινομένων ἀποχρῶσαι.
Β'. Τῶν φυσικῶν αἰτιατῶν τοῦ αὐτοῦ γένους τὰ αὐτὰ ἐστὶν αἷτια.
Γ'. Τὰς ἐπίτασιν καὶ ἄνεσιν μὴ δεχομένας τῶν ποιότητων, τὰς ἅπασιν τοῖς σώμασιν ὧν ἐστὶ πείραν λαβεῖν προσανηκούσας, ὡς ποιότητος καθόλου τῶν σωμάτων ἀπάντων δέον ἡγεῖσθαι [δ'].

θεσμοὺς, οὓς ἡ δημιουργὸς φύσις ἐλευθέρως ἔθετο, καὶ οὓς παρ' αὐτῇ ἐστὶ τὸ τρέψαι, ἐπειδὴν αὐτῇ βουλευτόν ἢ τί τῶν ὑπὲρ φύσιν οἰκονομήσασθαι. [...] τούτους δὲ [τοὺς θεσμοὺς] ὡς ἔδοξε τῷ συντάξαντι τὸ πᾶν νομοθετηθέντας, οὐδεὶς ἂν ἐπιβαλεῖν ἔξει διανοία, εἰ μὴ τῇ τῶν καθ' ἕκαστα γινομένων παρατηρήσει χειραγωγούμενος ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων [6]

Ἐπιγομένοις τὰ ἐν τῇ φύσει φαινόμενα ἀναπτύσσειν, τοῖς ἐξῆς κανόσι δεῖ προσέχειν τοῖς ὑποτεθεῖσι τῷ Νεύθωνι.
Α'. Οὐ πλείους τῶν φύσει ὄντων ἐπακτέον αἰτίας, ἢ ὅσαι καὶ ἀληθεῖς εἰσὶ, καὶ πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν φαινομένων ἀποχρῶσαι.
Β'. Τῶν φυσικῶν αἰτιατῶν τοῦ αὐτοῦ γένους, τὰ αὐτὰ ἐστὶν αἷτια.
Γ'. Τὰς ἐπίτασιν καὶ ἄνεσιν μὴ ἐπιδεχομένας τῶν ποιότητων, τὰς ἅπασιν τοῖς σώμασιν, ὧν ἐστὶ πείραν λαβεῖν προσανηκούσας, ὡς ποιότητος τῶν καθόλου τῶν Σωμάτων ἀπάντων δέον ἡγεῖσθαι [6]

Περὶ ὑπάρξεως Σωμάτων

8. Ἡ οὖν τῆς Φυσιολογίας διδασκαλία ἐν τοῖς φυσικοῖς

Τῆς Φυσιολογίας περὶ τὰ σωματικά ἐνασχολουμένης,

σώμασιν ένασχολουμένη, ὑποκειμενον ἔχει αὐτὰ τὰ σώματα. ἀλλ' ἴσως ὑπάρχει τὸ σῶμα; ὁ μὲν οὖν Πλάτων ἠρνεῖτο τὴν τῶν σωμάτων ὑπαρξιν, καὶ οὐδὲ ὄντα ἡξίου ἀποκαλεῖν τὰ σώματα, ὡς τρεπτά, καὶ γὰρ τὸ ὄν ἐβούλετο ἀτρεπτον εἶναι. ὁ δὲ Καρτέσιος ἀπλῶς περὶ σωμάτων ὑπάρξεως ἀμφισβητεῖν προέθετο. καὶ Μαλεμβράχιος ἀναπόδεικτον τὸ πρᾶγμα ὑπολαβὼν, μόνη πίστει δεκτὸν εἶναι ἔφησεν. ἔξ ἐναντίας δὲ οἱ ἐκ τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς αἰρέσεως τοῦ Ἐπικούρου πάντες, ταῖς αἰσθητικαῖς ἀντιλήψεσι πειθαρχοῦμενοι ὑπάρχειν τὰ σώματα διίσχυρίζοντο [δ'-ε']

9. Τῶντι δὲ ἀπλαῖς ἐννοίας ἐπιβολαῖς ἢ σωμάτων ὑπαρξιν βεβαία οὐ τίθεται. καὶ γὰρ ἡ δύναμις, καθ' ἣν νοεῖν πεφύκαμεν, καθ' ἑαυτὴν οὐχ οἶα ἐστὶν ὅτι ὑπάρχειν ἔξ ἀνάγκης τὰ σώματα ἡμᾶς πείσαι. οὐ γὰρ ὅτι νοῶ τρίγωνον φέρ' εἰπεῖν, ἢ ἕτερόν τι, καθ' αὐτὸ καὶ ὑπάρχει [ε']

εἰκὸς πρὸ πάντων θεωρῆσαι, εἰ ὑπάρχει τὸ Σῶμα· Ὁ μὲν οὖν Πλάτων τὰ σωματικά οὐδὲ ὄντα ἡξίου ἀποκαλεῖν, ὡς οὐκ ἀτρεπτα τυχόν, οἶον τὸ ὄν ἐβούλετο εἶναι. Ὁ δὲ Καρτέσιος ἀπλῶς περὶ σωμάτων ὑπάρξεως ἀμφισβητεῖν προέθετο· καὶ Μαλεμβράχιος ἀναπόδεικτον τὸ πρᾶγμα ὑπολαβὼν, μόνη πίστει ληπτὸν εἶναι ἔφησεν· τὸναντίον δὲ τὰ Σώματα ὑφίστασθαι ἀσφαλῆς ἦν τοῖς τε Ἐπικουρείοις, καὶ τοῖς ἐκ τοῦ Περιπάτου, ταῖς αἰσθητικαῖς ἀντιλήψεσι πειθαρχοῦσι [7]

Τῶ ὄντι δὲ ἀπλαῖς ἐννοίας ἐπιβολαῖς [= ἀπὸ τῆς γνώσεως τῶν ἀπλῶν ἐννοιῶν] ἢ Σωμάτων ὑπαρξιν ἀναμφίλεκτος οὐ τίθεται. Οὐ γὰρ ὅτι νοῶ τρίγωνον φέρ' εἰπεῖν, ἢ ἕτερόν τι, καθ' αὐτὸ καὶ ὑπάρχει· ἐκ τούτου καὶ γὰρ ὅτι δυνατὸν, καὶ πλέον οὐδὲν ἐπιφέρεται [= συνάγεται]. Ἀλλ' οὐδ' ὅτι δικασίει τις ἀποφηνάμενος, οὐδὲ γεμῆν Συλλογισμῶ ἐπαγαγὼν ἐκ τεθέντων ποικίλα περὶ Σωμάτων, ἐκ τούτου καὶ ταῦτα ἐν τοῖς οὐσίς εἶναι ἀσφαλῶς ἐπιβάλλοι.

Ἐπεὶ καὶ πάντα τὰ κατὰ τὴν μάθησιν ἀποδεικνύμενα ἐν ἀναγκαίαις συνεισφοραῖς καίτοι διαπιστούμενα, οὐ παρὰ τοῦτο, καὶ ὑπαρξιν κατηγορεῖ καθ' ὧν ἀποδείκνυται· Μόνη ἄρα ἡ δύναμις, καθ' ἣν νοεῖν πεφύκαμεν, καθ' ἑαυτὴν οὐχ οἶα ἐστὶν ὅτι ὑπάρχει ἔξ ἀνάγκης τὰ Σώματα, ἡμᾶς πείσαι [7].

10. Ἐξ ἄλλης τοιγαροῦν ἀρχῆς τὴν περὶ σωμάτων ὑπάρξεως ἀσφαλῆ γνώσιν δέον λαμβάνειν, ἀμέλειτοι [= καὶ μάλιστα] ἐκ τῆς αἰσθήσεως. Τοῦτο γὰρ εἰ βουλευθεῖ τις ἐπεικῶς οὐ κατανεύσει, μὴ οὐχὶ [κατανεύσει] πολλὰς αὐτοῦ τοῖς αἰσθητηρίοις προσβολὰς ἐμποιεῖσθαι [ε'].

Ἐξ ἄλλης τοιγαροῦν ἀρχῆς εἰ δυνατὸν, τὴν περὶ σωμάτων ὑπάρξεως ἀσφαλῆ γνώσιν ληπτέον, ἀμέλειτοι [= καὶ μάλιστα] ἐκ τῆς αἰσθήσεως τοῦτο γὰρ οὐδ' ἂν εἰ βουλευθεῖ τις ἐπεικῶς οὐ κατανεύσει, μὴ οὐχὶ [κατανεύσει] πολλὰς αὐτοῦ τοῖς αἰσθητηρίοις προσβολὰς ἐμποιεῖσθαι, καὶ ποικίλως αὐτῶ διατιθεμένων [...] αἰσθητικῶν δυνάμεων, παντοίας τούτῳ κατὰ νοῦν ἀντιλήψεις χρωμάτων, καὶ ἡχῶν, καὶ πολλῶν ἄλλων διαθέσεων ἐξεγεῖρεσθαι [8].

Περὶ Φύσεως τῆς τοῦ Σώματος

11. Τὸ μὲν οὖν σῶμα ὅτι ἐστὶ ἐκ τῶν αἰσθήσεων ληπτέον. Τὸ δ' ἐστὶ τὸ σῶμα, κἂν τινὲς μάλιστα λαβὼν ἔχει τὸ εἶναι, καὶ τοῦτο ἀβέβαιον [ε'].
12. Ἐν τῷ μέρει ἔχει τὴν πᾶσαν τοῦ σώματος φύσιν οἱ σχολαστικοὶ ἐτίθεσαν [ε'].
- Τὸ μὲν οὖν σῶμα ὅτι ἐστὶν, οὕτως ἤδη ἀποδεδειγμένον πείσθω· τί δὲ ἐστὶ, κἂν τινὲς μάλιστα λαβὼν ἔχει τὸ εἶναι, ἔξῃς μετὰ τῶν φιλοσόφων θηράσθω [9].
- Τοῖς τοίνυν Σχολαστικοῖς ἢ Σωμάτων φύσις, ἐν τῷ μέρει ἔχει ἢ πᾶσα κεῖται [9].

13. Ὁ δὲ Καρτέσιος τὸ τριχῆ διαστατὸν, ἥτοι τὴν κατὰ μήκος, καὶ πλάτος, καὶ βάθος ἔκτασιν, οὐσίαν τοῦ σώματος εἶναι ἐβούλετο [ε']

14. Ὁ δὲ Γασσένδος τὴν σωμάτων φύσιν, ἐν τῇ ἐκτάσει τῇ στερόρᾳ καὶ πλήρει καὶ παχείᾳ ἀναθέμενος, τῶν κενῶν διαστημάτων, καλῶς ποιῶν, ἀντιδιαστεῖλαι ἐφρόντισε [ε'].

15. Περὶ τῆς τῶν σωμάτων φύσεως συνεφώνησαν ὁ, τε Λεῖβνίτιος ἅμα καὶ Οὐόλφιος, καὶ μὴ μόνην τὴν ἔκτασιν, ἀλλὰ καὶ τὴν δύναμιν τὴν ἐνεργητικὴν, καὶ τὴν δύναμιν τὴν παθητικὴν, τὰ τρία ταῦτα τὴν οὐσίαν τῶν σωμάτων συνιστᾶναι ἐδόξαζον. καὶ γὰρ ἢ μὲν κατ' ἐνέργειαν δύναμις ἢ παντὶ σώματι, καὶ ἅπασιν κοινῇ τοῖς μέρεσι τῆς ὕλης ἐνοῦσα ἀρχὴ τοῦ κινεῖν ἐστίν. ἢ δὲ κατὰ πάθησιν τοῦναντίον δύναμις ἐστὶ, καθ' ἣν ἅπαν σώμα τῇ τοῦ ἄλλου κινήσει ἐνίστασθαι πέφυκε [ε'].

Ὁ δὲ Καρτέσιος οὐ πολῦμοι δοκεῖ τῆς ἀνωτέρω δόξης διαφέρουσαν, περὶ Σωμάτων φύσεως δόξαν εἰσήνεγκε, τὸ τριχῆ διαστατὸν, ἥτοι τὴν κατὰ μήκος, καὶ πλάτος, καὶ βάθος ἔκτασιν, οὐσίαν Σώματος εἶναι φήσας [10].

Ἐντεῦθεν ῥαδίως καὶ ἡ τοῦ Γασσένδου δόξα, ἐκ τῆς Δημοκρίτου καὶ Ἐπικούρου αἰρέσεως τὰς καταβολὰς σχοῦσα ἀποτοξεύεται· οὗτοι μὲν γὰρ τὴν σωμάτων φύσιν, ἐν τῇ ἐκτάσει τῇ στερόρᾳ, καὶ πλήρει, καὶ παχείᾳ ἀναθέμενοι, τῶν κενῶν διαστημάτων, καλῶς ποιούντες ἀντιδιαστεῖλαι ἐφρόντισαν [12].

Τοῖς περὶ Λεῖβνίτιον, καὶ Οὐόλφιον, ἔκτασις, καὶ δύναμις ἐνεργητικὴ, καὶ δύναμις παθητικὴ, ἅμα τὰ τρία τὴν Σωμάτων οὐσίαν συνιστῶντα πληροῦσι· καὶ ἡ μὲν ἔκτασις ἐν τῇ ἀθροίσει τῶν παρ' αὐτοῖς ἀπλουστάτων στοιχείων, τῶν ἥκιστα μὲν ἐκτεταμένων, ἐκτὸς δὲ ἀλλήλων κεμένων, περὶ ὧν ἔξης, κεῖται· ἢ δὲ κατ' ἐνέργειαν δύναμις, ἢ παντὶ Σώματι καὶ ἅπασιν κοινῇ τοῖς μέρεσι τῆς ὕλης ἐνοῦσα, ἀρχὴ τοῦ κινεῖν ἐστίν· ἢ δὲ κατὰ πάθησιν τοῦναντίον δύναμις ἐστὶ, καθ' ἣν ἅπαν σώμα, καὶ μέρος σώματος, τῇ τοῦ ἄλλου

κινήσει ἐνίστασθαι πέφυκεν, ἣν vim inertiae (ἀδρανίαν) προσειπε Κεπλέρος [12].

16. Ἡμεῖς οὖν ἄδηλον εἶναι τὴν σωμάτων οὐσίαν ὁμολογοῦμεν, καὶ ἐπ' ἀκριβὲς ἡμῖν μὴ γινώσκεισθαι. ὅθεν ληπτέα ἐκ τῶν ὑστέρων ὁπωσοῦν, ἐκ δὲ τῶν προτέρων οὐδαμῶς. εἰ γὰρ ἡμεῖς τὴν τῶν σωμάτων φύσιν ἐκ τῶν προτέρων ἐγινώσκομεν, δυνατὸν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς προσόντα θηρᾶσαι, ὧν τὰ πλείεστα ἡμᾶς ἔλαθε μὴ γινώσκομένης ἐκ τῶν προτέρων τῆς τῶν σωμάτων φύσεως. δηλὰ ἡμῖν ἐστὶ τινα οὐσιώδη προσόντα τῷ σώματι, τὰ πλείω ἴσως ἡμᾶς ἔλαθεν. εἰ γὰρ ἑκατὸν εἰσὶν ἐν ὑποθέσει τὰ οὐσιωδῶς προσόντα τῷ σώματι, καὶ τούτου συνιστῶντα τὴν φύσιν, ταύτης οὐ δυνήσεται ἀκριβῆ γνῶσιν ἔχειν, ὅς ἂν τῶν ἑκατὸν τὰ πεντήκοντα μόνον εἰδοίη. οἱ μὲν οὖν Γεωμέτρων παῖδες τὴν τῶν σχημάτων φύσιν μόνοι ἐκ τῶν προτέρων κατελήφασιν, ὥστε καὶ ἅπαν ἰδίωμα τε καὶ πάθημα καὶ κύκλου καὶ τριγώνου, καὶ παντὸς σχήματος καταφανῆς αὐτοῖς ἐστὶ. Τοῦναντίον ἀφανοῦς οὐσίας τῆς τῶν σωμάτων

Ταύτη τοι ἡδέως μετὰ Μουσχεμβοεκίου ὁμολογήσωμεν, τὴν τῶν σωμάτων οὐσίαν ἐπ' ἀκριβὲς ἡμῖν μὴ γινώσκεισθαι, καὶ ληπτὴν μὲν ὁπωσοῦν εἶναι ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐκ δὲ τῶν προτέρων οὐδαμῶς· τῷ ὄντι δὲ, γινωσκομένης ἐκ τῶν προτέρων τῆς τοῦ Σώματος φύσεως, ῥάδιον ἂν ἦν ἐξ αὐτῆς, καὶ πάντα μονοῦ θηρᾶσθαι τὰ προσόντα τοῖς σώμασιν· ὥσπερ καὶ κύκλου, καὶ τριγώνου τα πάθη Γεωμετρῶν παῖδες κατελήφασιν, τὴν τῶν Σχημάτων φύσιν ἐκ τῶν προτέρων προκατελιηφότες. Ἀποβλυστάνει γὰρ τοι τῆς Φύσεως ἅπαν πάθημα· κἀκείνης καταφανοῦς οὐσίας, καὶ ταῦτα οὐ δυσχερῶς ληπτὰ γίνεται· τοῦναντίον δὲ ἐν ἀπόπτῳ κεμένης, ἀφανῆ συγκέχυται κἀκείνων τὰ πλείω, ὅπερ συμβαίνει τοῖς Σώμασι. [...] Εἰ γὰρ ἑκατὸν εἰσὶν ἐν ὑποθέσει τὰ οὐσιωδῶς προσόντα τῷ σώματι, καὶ τούτου συνιστῶντα τὴν φύσιν, ταύτης ἐν ἀκριβεῖ δηλονότι οὐ γενήσεται περινοῖα, ὅς ἂν τῶν ἑκατὸν τὰ πεντήκοντα μόνον εἰδείη [13-14].

οὐσίας, ἀφανῆ καὶ τὰ πλείω
τῶν ἐν αὐτοῖς παθημάτων
ἀποβαίνουσι [στ'].

Περὶ ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ Σώματος

17. Ὁ μὲν Πυθαγόρας ἐξ
ὑποκειμένου τινὸς καὶ
ἀριθμῶν τὰ φύσει πάντα
συνίστασθαι ᾤετο [στ'].
18. Ὁ δὲ Πλάτων τρεῖς ἀρχὰς
εἰσήγε. τὸν Θεὸν, τὴν ὕλην καὶ
τὴν ιδέα [στ'].
19. Ἄμφω αἱ ἀρχαὶ αὗται
συνθέσεως λέγονται καὶ ἐν
τῷ γεγενῆσθαι, ὅτι ἅπαν
σύνθετον διὰ γενέσεως
φυσικῆς ἤδη ἐκτελεσθὲν ἐξ
ὕλης καὶ εἶδους συνίσταται.
οἶον ἐξ ὕλης καὶ τοῦ εἶδους
τοῦ χαλκοῦ ὁ χαλκός, ἐξ ὕλης
καὶ τοῦ εἶδους τοῦ λίθου ὁ
λίθος, καὶ τὰ λοιπὰ ταῦτα
ὡσαύτως [στ'].
20. Καὶ οἱ Στωϊκοὶ δὲ τὸ πᾶν
ἔθεσαν φυσιολογούντες ἐκ
δυοῖν ἀρχῶν συγκεκριμένον, τῆς
μὲν ἐνεργητικῆς, ὅς ἐστι Θεός,
τῆς δὲ παθητικῆς, ἣτις ἐστὶν
ὕλη [στ'].
- Τούτων ὁ Πυθαγόρας ἐξ
ὑποκειμένου τινὸς, καὶ ἀριθμῶν
τὰ φύσει πάντα συνίστασθαι
ᾤετο [16].
- Ὁ δὲ Πλάτων ἐκ τῶν
πυθαγορείων ναμάτων αὐτοῦ
τῶν δογμάτων τὰ πλείω
ἐξαρυσπαμενος, ὃ, τε Σωκράτης
(αἱ γὰρ αὐταὶ περὶ παντὸς
ἐκατέρου δόξαι) τρεῖς ἀρχὰς
εἰσήγαγον, τὸν θεόν, τὴν ὕλην,
τὴν ιδέα [17].
- Ἄμφω αἱ ἀρχαὶ αὗται συνθέσεως
λέγονται, καὶ ἐν τῷ γεγενῆσθαι,
ὅτι ἅπαν σύνθετον διὰ γενέσεως
φυσικῆς ἤδη ἐκτελεσθὲν ἐξ ὕλης
καὶ εἶδους συνίσταται· οἶον ἐξ
ὕλης καὶ τοῦ εἶδους τοῦ χαλκοῦ
ὁ χαλκός, καὶ ἐξ ὕλης καὶ τοῦ
εἶδους τοῦ λίθου ὁ λίθος, καὶ τὰ
λοιπὰ ταῦτα ὡσαύτως [21].
- Καὶ οἱ Στωϊκοὶ δὲ οἱ ἀπὸ
Ζήνωνος τοῦ κιτιεῶς ὀρμώμενοι,
τὸ πᾶν ἐτίθεσαν φυσιολογούντες,
ἐκ δυοῖν ἀρχῶν συγκεκριμένον, τῆς
μὲν ἐνεργητικῆς, ὅς ἐστι ὁ Θεός,
τῆς δὲ παθητικῆς, ἣτις ἐστὶν ὕλη

[24].

21. Θαλῆς ὁ Μιλήσιος ἀρχὴν τῶν
ὄντων ἀπεφήνατο τὸ ὕδωρ, ἐξ
ὑδατος γὰρ εἶναι τὰ πάντα,
καὶ εἰς ὕδωρ ἀναλύεσθαι [στ'].
22. Ἀναξιμένης τὸν ἀέρα ἔθετο
ἀρχὴν τῶν πάντων [στ'].
23. Ἡράκλειτος τὸ πῦρ, ἐκ γὰρ
πυρὸς τὰ πάντα συνίστασθαι,
καὶ εἰς πῦρ πάντα τελευτᾶν
ᾤετο [στ'].
24. Τὴν μὲν πρώτην ὕλην
λεπτὴν ἀπεκάλει, εὐκίνητον,
ῥευστάτην, διὰ πάντων
ῥᾶστα διιούσαν, ὑγροτάτην,
δεκτικὴν παντὸς σχήματος.
τὴν δὲ δευτέραν, ὕλην
σφαιροειδῆ, καὶ αὐτὴν
εὐκίνητον, εἰ καὶ ἤττω τῆς
πρώτης. τὴν δὲ τρίτην, ὕλην
παχεῖαν, νωθράν τε, καὶ πρὸς
κίνησιν ἐφιεστάτην.⁴⁹ Κατὰ
τὸ τρίτον εἶδος σωμάτων ἐν
τοῖς οὖσι γεννᾶται, φωτεινῶν,
διαφανῶν, σκιερῶν. τούτων
- Θαλῆς ὁ μιλήσιος ἀρχὴν τῶν
ὄντων ἀπεφήνατο τὸ ὕδωρ, ἐξ
ὑδατος γὰρ εἶναι τὰ πάντα, καὶ
εἰς ὕδωρ ἀναλύεσθαι [25].
- Ἀναξιμένης (τοιαύτη δὲ
φέρεται δόξα καὶ Διογένους
τοῦ Ἀπολλονιάτου) καὶ αὐτὸς
Μιλήσιος, ἀρχὴν τῶν ὄντων ἀέρα
ἀπεφήνατο [26].
- Ἡράκλειτος, καὶ Ἴππασος ὁ
μεταποντίνος ἀρχὴν τῶν ὄλων
τὸ πῦρ· ἐκ πυρὸς γὰρ τὰ πάντα
γίνεσθαι, καὶ εἰς πῦρ πάντα
τελευτᾶν λέγουσι [27].
- Καλείσθω γοῦν ἢ μὲν καθ'
ὑπερβολὴν ἐκλεπτυνθεῖσα ὕλη
λεπτὴ, καὶ ὕλη πρώτη, εὐκίνητος,
ῥευστάτη, διὰ πάντων ῥᾶστα
διιούσα, ὑγροτάτη, μηδενὸς
σχήματος ἀντεχομένη, παντὶ τῷ
δεκτικῷ ἀκρῶς συμμορφουμένη·
ἢ δὲ ἐκ τῶν σφαιροειδῶν
συνισταμένη, ὕλη σφαιροειδῆς,
καὶ ὕλη δευτέρα καὶ αὕτη καὶ τοι
ἤττον τῆς πρώτης, εὐρους ἀλλ'
οὖν, καὶ εὐκίνητος ἢ δὲ ἐκ τῶν
ἀνομαλωτέρων καὶ τραχυτέρων
θραυσμάτων, ὕλη τρίτη,
κλαδοειδῆς, ἐξηυλακωμένη,

⁴⁹ Πρόκειται μάλλον γιὰ τυπογραφικὴ (ἢ μεταγραφικὴ) ἀβλεψία. Ἡ λέξη ποὺ ταιριάζει σὲ αὐτὸ
τὸ σημεῖο καὶ συμφωνεῖ μετὰ τὰ συμφραζόμενα εἶναι «ἀφιεστάτην», ἡ ἴδια λέξη ποὺ ἐμφανίζεται
καὶ στὸ κείμενο τῶν Ἀρεσκόντων.

μὲν τὰ φωτεινὰ, οἶον Ἥλιος, ἀστέρες ἐκ τῆς πρώτης ὕλης συνίσταται. τὰ δὲ διαφανῆ, οἶον αἰθῆρ καὶ αἰ οὐράνια σφαῖραι ἐκ τοῦ δευτέρου. τὰ δὲ ἀντίτυπα, καὶ ἄφωτα, οἶον πλάνητες καὶ Γῆ ἐκ τοῦ τρίτου [στ'].

25. Ὁ δὲ Λεῖβνίτιος ἐκ μονάδων συγκεῖσθαι τὰ πάντα ἐβούλετο, αἵτινες οὐσίαι τίθενται ἀπλαῖ δυνάμει τινὶ ἐμψυχωμένοι, μὴ ἐκτεταμένοι, ἀσχημάτιστοι, ἀδιαίρετοι, ἀπλούστατοι, μόνης κινητικῆς δυνάμεως τυχοῦσαι, καὶ τὰ σώματα πάντα συνιστώσαι. ἔπεται τοιγαροῦν τὰ σώματα μὴ εἶναι οὐσίαι, ἀλλ' οὐσιῶν συνθέσεις, καὶ συναφείας. οὐσιώδη γὰρ ἐν τῷ συνθέτῳ τὰ στοιχεῖα, τὰ δὲ παρ' αὐτὰ, τρόποι, καὶ διαθέσεις. Ἐν τῷ παντὶ ἄρα οὐδεμία οὐσία οὐδὲ γεννᾶται, οὐδὲ φθείρεται, καίτοι πολλῶν ἐπὶ τοῖς συνθέτοις συμβαινουσῶν

το σχῆμα ἄτακτος, νωθρά τε καὶ πρὸς κίνησιν ἀφνεστάτη [31]. Ἐχεις τοιγαροῦν καὶ τρίτῳ εἶδος σωμάτων ἐν τοῖς οὐσίαι, κατὰ τὴν τῶν στοιχείων τούτων τριάδα, φωτεινῶν, διαφανῶν, σκιερῶν, ἦτοι το φῶς ἀντανακλᾶν πεφυκότων τούτων τὰ μὲν φωτεινὰ, οἶον ἥλιος ἀστέρος ἐκ τοῦ πρώτου στοιχείου συνίσταται, τοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ πυρὸς πλεονάζοντος τὰ δὲ διαφανῆ, οἶον αἰθῆρ, ἀήρ, καὶ αἰ οὐράνιοι σφαῖραι, ἐκ τοῦ δευτέρου τὰ δὲ ἀντίτυπα, καὶ ἄφωτα, οἶον πλάνητες, καὶ γῆ, ἐκ τοῦ τρίτου [32].

Λεῖβνίτιος, καὶ Οὐόλφιος δὲ πρὸς ἐκεῖνον τῷ ὄντι Ἰόλεως, ἐκ μονάδων συγκεῖσθαι τὰ πάντα βούλονται αἰ δὲ μονάδες οὐσίαι τίθενται ἀπλαῖ, δυνάμει τινὶ ἐνεργητικῆ ἐμψυχωμένοι. [...] Ἐξ ὧν δηλ. καὶ τοι μὴ σωμάτων ὄντων, μηδὲ ὄλως ἐκτεταμένων, ἀσχηματίστων, ἀδιαιρέτων, ἀκριβῶς ἀπλουστάτων, μόνης κινητικῆς δυνάμεως εὐμοιρουσῶν, τὰ σώματα πάντα συνέστηκε [34]. Κατὰ δὲ τοῦτο τὸ σύστημα, καὶ τὰ σώματα οὐκ εἰσὶν οὐσίαι, ἀλλ' οὐσιῶν συνάφεια, οὐσιώδη γὰρ ἐν τῷ συνθέτῳ τὰ στοιχεῖα, τὰ δὲ παρ' αὐτὰ τρόποι, καὶ διαθέσεις οὐδεμία ἄρα οὐσία ἐν τῷ παντὶ

μεταβολῶν. τὰ γὰρ στοιχεῖα ἐς αἰεὶ διαμένει [σελ. στ'-ζ'].

26. Νοῦν ἀπειροδύναμον, τὸ Θεῖον ἐτίθη, παρ' οὗ σωματία τινα παρήχθη, λεπτὰ μὲν, ἐκτεταμένα δὲ, διαφέροντα τὴν ἔκτασιν, καὶ τὸ σχῆμα πολυποίκιλα, φύσεως οὐ τῆς αὐτῆς, ὠρισμένον ἀριθμὸν ἔχοντα, ὅσα δέον ὑπὲρ τῆς τοῦ παντὸς συναρμογῆς καὶ συστάσεως, μηδένα ἐν αὐτοῖς πόρον τυχόντα, στερότάτα, σκληρότατα, ἀντιτυπώτατα, ἀδιαίρετα⁵⁰ τῆ ἐπινοία μὲν, τῆ δὲ φύσει διαιρέσεως οἴασον ὑπερέχοντα, καὶ οὐδεμιᾶ Φυσικῆ δυνάμει ἀναλυτά. Τούτων ἕκαστον μετέχει πάντων τῶν οὐσιωδῶς ἐνυπαρχόντων τῷ σώματι. ἡ δὲ φύσις αὐτῶν ἑτερογενῆς, οὐχὶ ὁμογενῆς. ἐτρόπη γὰρ ἂν ῥαδίως ταῦτα εἰς ταῦτα, ὅπερ ἐναντίον τῆς προφανοῦς πείρας ἐστὶ. Τῶν πρωτογενῶν οὖν τούτων μορίων, ἄλλα μόρια φωτός, ἄλλα ἀέρος, ἄλλα γῆς, καὶ πυρὸς, καὶ χρυσοῦ, καὶ ἀργύρου, καὶ ἐτέρων μετάλλων, καὶ ἄλλων παντοίων ἀπλουστάτων φύσεων. Ταῦτα τὰ πρωτογενῆ

οὐδὲ γεννᾶται, οὐδὲ φθείρεται, καίτοι πολλῶν ἐπὶ τοῖς συνθέτοις συμβαινουσῶν μεταβολῶν, τὰ γὰρ στοιχεῖα ἐς αἰεὶ διαμένει [35].

Ἀνάγκη θέσθαι νοῦν ἀπειροδύναμόν τε καὶ ἀπειρόσοφον το Θεῖον. [...] Παρὰ τοῦ πανσθενοῦς νοῦ σωματία τινα βραχύτατα, κατὰ βούλησιν τὴν ἐκεῖνου παρήχθη, διαφέροντα τὴν ἔκτασιν, τὸ σχῆμα, τὴν φύσιν, ὠρισμένα τον ἀριθμὸν, ὅσα ἀμέλει, καὶ ἡλίκα, καὶ οἶα ἀπῆται ἡ συναρμογῆ καὶ σύστασις τοῦ παντὸς συντάγματος [38]. Μηδένα ἐν ἑαυτοῖς πόρον ἔχοντα, οὐδὲ κενόν τι διαστημάτιον (οἶον ἂν γένοιτο ἐκ τῆς πλειόνων ἐπιθέσεώς τε καὶ ἐπαφῆς, κατὰ μέρη συνεφαπτομένων, καὶ μὴ ἀκριβῶς προσαρμολομένων, καὶ πόρους ἐντεῦθεν τινὰς καταλειπόντων) ἔχοντα, στερότάτα ἐστὶν, οἶον οὐδὲν τῶν ἐν τῷ παντὶ σωμάτων, σκληρότατα, ἀντιτυπώτατα, παγιώτατα, ἀτέραμα, οὐδεμιᾶ φυσικῆ δυνάμει ἀναλυτά, οὐδὲ διαιρετά, καὶ τὸ ὄλον ἄτομα οὐ παρὰ τὸ μὴ εὐμοιρεῖν ἐκτάσεως, ἀλλὰ παρὰ τὸ ἀμοιρεῖν πόρων, καὶ τῆ μὲν ἐπινοία διαιρούμενα, τῆ δὲ φύσει διαιρέσεως οἴασον ὑπέρετρα [38-39]. Τούτων

⁵⁰ Επίσης τυπογραφική ἢ μεταγραφική ἀβλεψία. Ὁ ορθὸς ὅρος εἶναι «διαιρετά».

σωμάτια ἀλλήλοις ποικίλως συμμιγνύμενα, πότε μὲν τῶν ὁμογενῶν σωμάτων, πότε δὲ τῶν ἑτερογενῶν τὴν γένεσιν, καὶ φθορὰν ἐπιτελοῦσι. πολλῶν μὲν ὁμογενῶν συνελθόντων φύσιν ἀπλοῦ σώματος συνιστῶσιν. ἑτερογενῶν ἑτερογενῆ [ζ'].

ἕκαστον τῶν πρεσβυγενῶν σωμάτων, ἀπάντων μετέχει τῶν οὐσιωδῶς προσιδίαζόντων τῷ σώματι [39]. Οὐκ ἔστι δ' ἐν ἀπάσαις ταῖς ἀπλαῖς ταύταις φύσεσιν ὁμογενῆς ἢ ὅλη. [...] Ἐτρόπη γὰρ ἂν εὐχερῶς οὕτω ἕκαστα εἰς ἕκαστα, ὃ κατὰ τῆς προφανοῦς ἐστι πείρας. [...] Ὑπέστησαν τοσαῦτα πρεσβυγενῆ μόρια φωτὸς, καὶ τοσαῦτα ἀέρος, καὶ ὕδατος, καὶ τέφρας, καὶ ψάμμου, καὶ ἀριθμὸς τεταγμένων μορίων χρυσοῦ, καὶ ἀργύρου, καὶ τῶν ἄλλων μετάλλων, καὶ ἀλάτων ποικίλων, καὶ ἐλαίων, καὶ ἄλλων τινῶν ἀπλουστάτων φύσεων [40]. Τοιγαροῦν ἐκ τῶν πρεσβυγενῶν τουτωνὶ σωμάτων, ποικίλως συμμιγνυμένων ἀλλήλοις, καὶ ποτὲ μὲν τοῖς ὁμογενέσι συναπτομένων, ποτὲ δὲ τοῖς ἑτερογενέσι διαφόρως συγκριναμένων, ἢ γοῦν καὶ διαζευγνυμένων ἀλλήλων τε καὶ τῶν ἄλλων, διὰ τοὺς ἐν αὐτοῖς ἐντεθέντας νόμους τοῦ κινεῖσθαι ὑπ' ἀλλήλων, καὶ κινεῖν ἄλληλα, καὶ ἀντέχειν πρὸς ἄλληλα ἐν τεταγμένοις ὅροις καὶ λόγοις, ἢ τῶν ἐν τῷ παντὶ ποικίλων εἰδῶν γένεσις καὶ φθορὰ, αἶτε παντοῖαι ἀλλοιώσεις καὶ μεταβολαί, τὴν ἀρχὴν ἴσχουσι. Καὶ ἦν μὲν πολλὰ ὁμογενῆ ἀλλήλοις συνέλθωσιν, ἀπλοῦν τι σῶμα συνίσταται ἐξ αὐτῶν. [...] Ἐὰν δὲ πολλὰ

ἑτερογενῆ συγκραθῆ, σύνθετόν τι σῶμα συστήσεται [41].

27 [Ἡ Φυσικὴ] ὑποκείμενον ἔχει τὴν Φύσιν, τὰ ἐν τῷ παντὶ πολυπραγμονοῦσα, τὰ τε σῶματα καὶ τὰ προσόντα αὐτῶν ἐξετάζουσα, τὰς ιδιότητας, τὰς ἐνεργείας, τὰς δυνάμεις, τὰς ἀρχάς, τὰς αἰτίας, τὰ ἀποτελέσματα, οὐ μόνον διὰ λόγου, ἀλλὰ καὶ διὰ πείρας ἀποδεικνύουσα. Ἐτέρω⁵¹ τῷ τρόπῳ ὁ Ἀριστοτέλης ὥφθη ἐπιχειρήσας [=φαίνεται ὅτι ἐπιχείρησε] ἐν ταῖς φυσιολόγοις αὐτοῦ ἐρεῦναις τε καὶ ἐξετάσεσιν, ὡς ἐκ τῶν αὐτῶ συντεταγμένων παρελάβομεν. Τὰ μὲν κατ' ἐπιστήμην ἀνιχνεύσας, οἷα τὰ περὶ Φυσικῆς ἀκροάσεως, τὰ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς, τὰ περὶ μετεώρων, τὰ περὶ ψυχῆς. Τὰ δὲ κατὰ πείραν, οἷα τὰ περὶ ζῶων Ἱστορίας, τὰ περὶ ζῶων μορίων, τὰ περὶ ζῶων γενέσεως, τὰ περὶ Θαυμασίων ἀκουσμάτων, καὶ περὶ ἀνέμων, καὶ περὶ φυτῶν [ζ'].

Ὅρίζεται μὲν οὖν [...] ἡ Φυσικὴ, ἐπιστήμη τὸ διάστημα τοῦ παντὸς, καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ Σώματα πολυπραγμονοῦσα, καὶ τούτων τὴν φύσιν, τὰ προσόντα, τὰς ιδιότητας, τὰς ἐνεργείας, τὰ πάθη, τὴν θέσιν, τὴν τάξιν, τὰς δυνάμεις, τὰ αἰτιατὰ, τὰς αἰτίας, τοὺς τρόπους, τὰ μεγέθη, τὰς ἀρχάς, μαθηματικῶς, ὡς οἷόν τε ἀποδεικνύουσα [3 (ἀπὸ τὴν ἐνότητα: «Τὶς ὁ τῆς Φυσικῆς ὄρισμός»)]. Δέον ἄρα Φυσιολογοῦσι τὸν λόγον τῆ πείρα συνάπτειν [5 (ἀπὸ τὴν ἐνότητα: «Τὶς ἐν τῇ Φυσικῇ ὁ τρόπος τῆς θεωρίας, καὶ διαλήψεως»)]. Ἐκατέρω τῷ εἶδει ἐπιχειρήσας ὥφθη Ἀριστοτέλης, τὰ μὲν καθ' ἱστορίαν διελθὼν, ὡς τὰ περὶ ζῶων Ἱστορίας ἐν δέκα Βιβλίοις, καὶ τὰ περὶ ζῶων μορίων ἐν τέσσαρσι, καὶ τὰ περὶ ζῶων γενέσεως ἐν πέντε, καὶ τὰ τῷ αὐτῷ ἀναφερόμενα, τότε περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων καὶ περὶ ἀνέμων, καὶ περὶ φυτῶν τὰ δὲ κατ' ἐπιστήμην αἰτιολογικῶς φυσιολογήσας, οἷα δὴ φέρεται τὰ ἀκροαματικὰ συντεταγμένα αὐτῷ, ὅκτω μὲν περὶ φυσικῆς

51 Ἡ ἐπίμαχη τυπογραφικὴ ἀβλεψία, ἡ ὁποία ἐξετάστηκε διεξοδικά ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ. Ἀπὸ τὰ συμφοραζόμενα συνάγεται ὅτι ἡ λέξις ποὺ ταιριάζει ἐν τῇ συγκεκριμένῃ θέσῃ εἶναι «Ἐκατέρω», ἡ ἴδια λέξις ποὺ χρησιμοποιεῖται καὶ ὁ Βούλγαρος γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ μέθοδῳ τοῦ Ἀριστοτέλη.

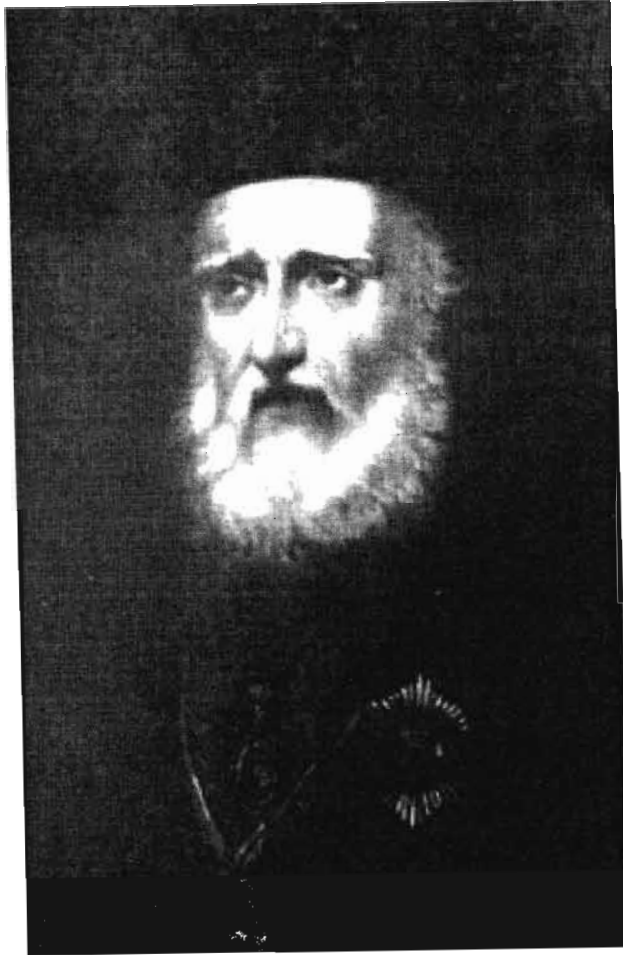
ἀκροάσεως, τέτταρα δὲ περὶ οὐρανοῦ, καὶ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς δύο, καὶ περὶ τῶν μετεώρων τέτταρα, καὶ περὶ ψυχῆς τρία [4 (ἀπὸ τὴν ἐνότητα: «Τὶς ἐν τῇ Φυσικῇ ὁ τρόπος τῆς θεωρίας, καὶ διαλήψεως)].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BATALDEN S.K. (1976), «NOTES FROM A LENINGRAD MANUSCRIPT: EUGENIOS VOULGARIS' AUTOGRAPH LIST OF HIS OWN WORKS», *Ο Ερασιστής*, 13: 1-22.
- Dialetis, D., Gavroglu, K., Patiniotis, M. (1999), «Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries. The process of appropriation and the dynamics of reception and resistance», στο Gavroglu, 1999: 41-71.
- Gavroglu, K. (επιμέλεια) (1999), *The Sciences in the European Periphery During the Enlightenment*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Gavroglu K. and Patiniotis M. (2003), «Patterns of Appropriation in the Greek Intellectual Life of the 18th Century: A Case Study on The Notion of Time» στο A. Ashtekar, R. Cohen, D. Howard, J. Renn, S. Sarkar, A. Shimony (επιμέλεια) *Revisiting the Foundations of Relativistic Physics: Festschrift in Honor of John Stachel*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 569-591.
- Laudan, L.L. (1969), «Introduction» στο J. Rohault, *System of Natural Philosophy illustrated with Dr. Samuel Clarke's Notes, taken mostly out of Sir Isaac Newton's Philosophy*, vols. I-II, 1723; a facsimile of the edition and translation by John and Samuel Clarke, Johnson Reprint Corporation, New York and London: ix-xxix.
- Patiniotis, M. (2003), «Scientific Travels of the Greek Scholars during the Eighteenth Century» στο A. Simves, P. Diogo, A. Carneiro (επιμέλεια), *Travels of Learning. A Geography of Science in Europe*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 49-77.
- Βελουδής Γ. (1987), Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκῆδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, Αθήνα: Χ. Μπούρας. [Πρώτη έκδοση: Das griechische Druck und Verlagshaus «Glikis» in Venedig (1670-1854), Wiesbaden 1974].
- Βούλγαρης, Ε. (1805), *Τα Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις*, Βιέννη.
- Διονυσίου, Γ. Α. (1982), *Ο Ιστορικός Αρχιμανδρίτης Κυπριανός και η Ιστορία Χρονολογική της νήσου Κύπρου*, Λεμεσός.
- Καράς Γ. (1991), *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Καράς Γ. (1993), *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, τόμοι Α'-Γ', Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».

- Κιτρομηλίδης, Π. Μ. (1996), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κόλλιας, Γ. (1935), «Οι φιλελεύθερες ιδέες του αρχιμανδρίτη Κυπριανού», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*: 229-238.
- Κορδαλεύς, Θ. (1779), *Είσοδος Φυσικής Ακροάσεως κατ' Αριστοτέλην, συνερανοθείσα υπό του σοφωτάτου Θεοφίλου του Κορδαλέως, Βενετία*
- Κορδαλεύς, Θ. (1780), *Γενέσεως και Φθοράς περί, κατ' Αριστοτέλην, εκτεθέντα υπό του σοφωτάτου Θεοφίλου του Κορδαλέως, Βενετία*.
- Κούμας, Κ. Μ. (1832), *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τόμος ΙΒ', Βιέννη.
- Κυπριανός, αρχιμανδρίτης (1788), *Ιστορία Χρονολογική της νήσου Κύπρου, ερανοθείσα εκ διαφόρων ιστορικών και συντεθείσα απλή φράσει υπό του της αγιωτάτης αρχιεπισκοπής αρχιμανδρίτου Κυπριανού*, Βενετία. [Ανατύπωση του τυπογραφείου «Ο Φοίνιξ», Λευκωσία 1933.]
- Κυριαζής, Ν. Γ. (1936), «Επτανήσιοι εν Κύπρω», *Κυπριακά Χρονικά*, ΙΒ': 62-64.
- Κύρρης, Κ. Π. (1975), «Αναλυτικός κατάλογος των κωδίκων της Ιεράς Μονής Κύκκου», *Επετηρίς* ΙΙ (1973-1975), Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία: 305-415.
- Μητσιδής Α. (1965), «Κυπριανός αρχιμανδρίτης», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 7, Αθήνα.
- Μητσιδής Α. (1968), «Χρυσάνθος, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου (1767-1810)», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 12, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Θ. (1980), «Αρχιμανδρίτης Κυπριανός», *Κυπριακά Σπουδαί*, ΜΔ', 1980: 197-203.
- Παπαδοπούλου Θ. (1971), «Το ιστορικόν έργον του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού» στο *Ιστορία Χρονολογική της Νήσου Κύπρου*, Βενετία 1788, φωτομηχανική ανατύπωση, Λευκωσία: 1-5.
- Πατηνιώτης, Μ. (1999), «Όταν ο Ευγένιος Βούλγαρης προλογίζει τον Θεόφιλο Κορδαλέα», *Νεύσις*, 8: 171-177.
- Πατηνιώτης, Μ. (2001), *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα. Αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη*, Διδακτορική διατριβή, Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Ιστορίας

- και Φιλοσοφίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας ΕΚΠΑ-ΕΜΠ, Αθήνα.
- Περδίκη, Σ. Κ. (1989), *Η Μονή Κύκκου, ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός και ο Τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκής*, Λευκωσία: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου.
- Φιλίππου, Λ. (1930), *Τα ελληνικά γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας (1571-1878)*, τόμοι Α'-Β', Λευκωσία.
- Χατζηψάλτης, Κ. (1950), «Ο Κύπριος λόγιος Αρχιμανδρίτης Κυπριανός — συμπληρωματικά βιογραφικά στοιχεία», *Κυπριακά Γράμματα*, ΙΕ': 15-17.
- Ψημμένος Ν. (1997), «Η “εκ παλαιών και νεωτέρων ερανοθείσα” προθεωρία της “Εισόδου Φυσικής ακροάσεως” του Θεοφίλου Κορδαλέως» στο *Οι επιστήμες στον Ελληνικό χώρο*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε-Τροχαλία, Αθήνα: 143-147.

Ο Ευγένιος Βούλγαρης σ' ένα από τα πιο γνωστά πορτρέτα που αποδίδουν την προσωπικότητα του σοφού ιερωμένου

Αύγουστος Σορδίνας

Δύο επιστολές του Ναπολέοντα Βοναπάρτη σχετικές με τον Ιακωβίνο¹ Ανδρέα Φ. Σορδίνα

1. Οργάνωση της μελέτης

Για λόγους οργανωτικούς χώρισα την ανά χείρας μελέτη σε τρία κεφάλαια ως εξής:

Α' Δράση του Ανδρέα Φ. Σορδίνα (εφεξής ΑΦΣ) στη Βενετία

Β' Διορισμός του ΑΦΣ από το Ναπολέοντα στη Κέρκυρα

Γ' Δράση του ΑΦΣ στην Κέρκυρα

Α' Για την δράση του ΑΦΣ στη Βενετία (δηλ. προτού κατέβει στα Ιόνια Νησιά) αφιέρωσα ξεχωρη μελέτη με ολοκληρωμένη βιβλιογραφία στο παρελθόν².

¹ Η χρησιμοποίηση του όρου αυτού στον τίτλο της παρούσας μελέτης δεν είναι πλεονασμός. Μας χρειάζεται σήμερα όσο ποτέ άλλοτε. Είναι αναμφίβολο το γεγονός πως ο αιώνας μας διακρίνεται από την ακραία βία και «τρομοκρατία» σαν όπλα των απροστάτευτων και καταδυναστευμένων. Παντελώς αναφαίνεται συγγή η αναγκαιότητα αναπροσαρμογής του χρεοκοπημένου αστικού κοινοβουλευτισμού και του αιάλου «διαλόγου», εκτός αν μας ικανοποιούν οι αναριθμητές εκεχειρίες και τα υποκριτικά δάκρυα. Ο όρος «Ιακωβίνος» είναι χρήσιμος για να εξαρθεί η ανάγκη των ριζοσπαστικών λύσεων, ακριβώς όπως έγινε με τη «Μεγάλη» Γαλλική Επανάσταση του 1789 τη Μεγαλειότητα της οποίας οφειλούμε στην τότε Τρομοκρατία. Χωρίς τους τότε πατριώτες Ιακωβίνους δεν θα είχε φτάσει εκεί που έφτασε ο Ναπολέοντας Βοναπάρτης. Για την επακριβή έννοια του όρου βλ. Γ.Δ. Μπαμπινιώτη, Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Εκδ. Β', Αθήνα 2002, σελ. 766. Για τον όρο Jacobin, βλ. CHAMBERS DICTIONARY OF WORLD HISTORY, EDINBURGH 2002.

² «Ο ρόλος του Ανδρέα Σορδίνα στην κατάλυση της Βενετικής Ολιγαρχίας το 1797», Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας, 1970, αρ. 7, σ.σ. 50 - 58. Επίσης βλ. C.B. Mc Lellan, VENICE AND BONAPARTE, N.Y., 1931, σελ. 125, 237 - 245. Επίσης Ιωάννου Σορδίνα εις Κερκυραϊκά Νέα, 1952, άρθρα με τον τίτλο «Ευγενείς και Κατακτητά», αρ. 261, 262.